

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЬЧИНИК

V

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.
№ 5 (163), May, 1961, Vol. XIV

Редагує Колегія
Редактор Літературного Відділу
Проф. д-р В. Державин
Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORht 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1961 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	200 пезів	105 пезів	55 пезів	20 пезів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 пент.
Франція ..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перерахуванні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 5/89 (163)

ТРАВЕНЬ, 1961

Річник VIII. (XIV)

Зміст V-ої книжки

(гд): І ПОХОВАЛИ ЙОГО »НА ВКРАЇНІ МИЛІЙ«	397
Тарас Шевченко: СУБОТІВ	405
Сергій Жук: СВЯТО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	406
Петро Стебницький: »КОВЗАР« ПІД СУДОМ	407
Іван Щітківський: ПАМ'ЯТНИК ТАРАСОВІ ШЕВЧЕНКОВІ В КИЄВІ	418
Лариса Мурович: Я ЖДУ ВЕСНИ	425
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	426
М. Верес: НЕ ТРЕБА ПЛАКАТИ	438
Проф. д-р В. Щербаківський: ПРО УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ КИЇВЩИНИ	439
Д-р Дмитро Штогрин: ДО ЕВОЛЮЦІЇ СВІТОГЛЯДУ ІВАНА ФРАНКА (»Смерть Каїна«, закінчення, 2)	449
Лариса Мурович: ЧОМУ ВИ РИМИ ВОЙОВНИЧІ?	460
О. д-р Б. Куршлас, ЧНІ: П'ЕР ТЕЙЛ'ЯР ДЕ ШАРДЕН	461
Юрій Буряківець: В ДЕНЬ МОГО НАРОДЖЕННЯ	471
В. К.: ГРІМ У ГОРАХ (оповідання географа)	473
Ромуль Галлегос: ПАТАРУКО (оповідання)	478
Лариса Мурович: ЗУСТРІЧ	481
Петро Кізко: ВІДСТУПНИКОВІ	482
Андрій Легіт: ДИМОМ ДИХАЛА ОСІНЬ	482
Михайло Павлюк: ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ (послаблення гостроти економічних криз капіталістичного господарства)	483
С. М. Мечник: ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІЯЛІЗМУ (продовження, 3)	494
Проф. Сергій Жук: »ПОЕТ« — ПОЕТА Т. ОСЬМАЧКИ	502
Проф. П. Савчук: НАЦІОНАЛЬНО-ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИТЯЧИХ ЖУРНАЛІВ	509
— ВОЛЮЧА ВТРАТА	514

Передрук дозволений за наданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

...*"Library & Book Supply"*
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АВСТРІЯ

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Szevchuk, Esq.
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabelle,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutusu 224.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 пил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

І ПОХОВАЛИ ЙОГО «НА ВКРАЇНІ МИЛИЙ»

(гд) Коли 7-го вересня 1859 р. Тарас Шевченко повернувся з короткої подорожі в Україну до Петербургу, цього чужого й осоружного йому міста, тодішньої столиці Московської імперії, він ні на хвилину не переставав думати-мріяти, як йому якнайшвидше перенестися на рідну землю, щоб жити над рідним Дніпром, працюючи для свого народу.

Та й життя Т. Шевченка в Петербурзі нелегке було. З заслання він вернувся з сильно підірваним здоров'ям, а в самому ж Петербурзі, як пише письменник Я. П. Полонський, він «жив на похідну ногу і не мріяв ні про будь-який комфорт». Він цілим своїм серцем, цілою своєю душею, рвався на Україну і безмежна туга за рідним народом, за рідними селами, містами й Дніпром ще більше хвилювала й мучила гаряче серце поета. Вирватись із чужини, з землі гнобителів українського народу — оце й була завітня мрія Т. Шевченка впродовж цілого його життя, а особливо в останні роки, коли він бачив, що сили його опускають, що ось-ось йому доведеться:

«... Заходиться рештувать
Вози в далеку дорогу
На той світ...»

На початку червня 1848 р. Т. Шевченко оселився в Петербурзі в будинку Академії мистецтва на набережній Неви і жив тут два з половиною роки, до самої смерті. Самі ж житлові умовини вже тоді хворого поета були дуже погані, а до того ж гниле повітря з частими петербурзькими туманами катастрофічно сприяло розвитку хвороби його серця. Квартира Т. Шевченка складалась з двох кімнат: одна на першому поверсі, друга — на другому. Кімната на першому поверсі служила йому за майстерню, де він займався гравірувальним мистецтвом і живописом. Друга кімната була йому за спальню, їдальню і кабінет для літературної роботи. Це була дуже маленька кімнатка, низька і вузька, з квадратним вікном, у якій повітря ніколи не вистачало.

Письменник М. С. Лесков, що провідав Т. Шевченка при кінці січня 1861 р., описує свою зустріч так:

«Квартира (Шевченка)... складалась з однієї дуже вузької кімнати з одним вікном, перед яким Шевченко-художник звичайно працював за мольбертом. Крім стола з книжками та естампами, мольберта і невеликого диванчика, оббитого простою цератою, двох дуже простих стільців і вбогої ширми, що відгороджувала вхідні двері від майстерні мистця, в цій кімнаті не було жодних меблів. З-за ширми вузькі двері вели вузькими спіральними сходами на антресолі, що складалися з такої ж

кімнати, як і внизу, з одним квадратним вікном до підлоги: тут була і спальня і літературний кабінет Шевченка-поета. Меблювання цієї кімнати було ще вбогіше. Праворуч, у кутку, стояв невеликий стіл, на якому звичайно Шевченко писав; ліжко з дуже простенькою постіллю, і в ногах ліжка другий, дуже простий столик, на якому звичайно стояв жбан з водою, рукомийник і скромний чайний посуд.

... Поет був одягнений в коричневу свиту на червоній підбивці, сидів за столом боком до вікна. Перед ним стояв аптечний флякон з ліками і недопита склянка чаю... Він скаржився на біль у грудях і на жакливу задишку... Я старався його заспокоїти звичайними в цих випадках фразами, та втім і сам глибоко вірив, що могутня натура поета, яка витерпіла безліч потрясень, не піддається хворобі, страшного значення якої я не розумів.

«От якби до весни дотягти! — сказав він після тривалого роздуму, — та на Україну... Там, може б, і полегшало, там, може б, трошки подихав». — Я не міг далі стримуватись, відчував, як у мене виступили сльози...»

На Україну — рвалося серце генія, щоб «хоч умерти на Дніпрі, хоч на малесенькій горі!»

Хвороба Т. Шевченка — це в першу чергу були наслідки жаклих обставин на засланні, де він прожив 10 років. Офіцер М. Ф. Савичев згадує про життя Шевченка-солдата так:

«Я пішов до нього (1852 р.) у товаристві прапорщика Михайлова, що взявся показувати мені мешкання Тараса Григоровича; ми прийшли в казарму. Казарма як казарма — довга будівля з низькими норами по обох боках, з маленькими, але густо прорубаними вікнами майже під самою стелею. Підлога земляна, ледве змочена для охолоди, яка ще навівалася через відчинені вікна... Ми прийшли до вікна будівлі й побачили в кутку людину, що лежала на нарах, заглибившись у книгу. Це і був Шевченко... Він здавався мені не вище середнього росту... на голові лисина. На ліжку його був тонкий матрац, накритий рядном, подушка; взагалі не видно було найменшого комфорту в його казарменому притулку; не було в нього ні стола, ні стільця... Він встав, поклав книгу на полицю в головах, де лежали ще книги, і почав одягатись... Це були історичні драми Шекспіра».

І далі: «Побачився я з Шевченком у Москві взимку 1858 року. Тараса Григоровича не можна було пізнати, і я, лише придивившись, упізнав його. Жовто-зелений, у зморшках...»

Тут на засланні Шевченко, будучи солдатом, набувся двох важких хвороб — ревматизму і цинги, що викликали серцеву задишку, а в дальшій стадії розвитку спричинили його невилікувальну хворобу — грудну жабу.

Так Москва знищила фізично Т. Шевченка. Історик Костомаров писав: «Під червону шапку (солдатський кашкет) взяли (Шевченка) веселого, бадьорого душою, з густим руським волоссям, а з-під червоної

шапки повернувся він із сивою бородою, зовсім лисою головою і з навик утраченим здоров'ям».

Отоді-то дали йому московські сатрапи й житлове приміщення в Петербурзькій академії мистецтва, та таке, що мало стати йому домовиною.

Мистець В. В. Ковальов про свою зустріч з Т. Шевченком пише: «Після повернення Тараса Григоровича до Петербургу йому відведено в будинку Академії приміщення... В 1859 р. я був у Петербурзі та відвідав його в цій його квартирі. При зустрічі мене вразила різка зміна його зовнішності: це не був колишній широкоплечий, кремезний, з цілим волоссям на голові чоловік у сірому сюртуці, яким я його знав раніше; переді мною була зовсім схудла, лиса людина, без кровинки на обличчі, руки просвічувалися так, що видно було наскрізь кістки і жили... я мало не заплакав».

Отак у столиці московських тиранів доживав Т. Шевченко останніх років, місяців, днів, годин і хвилин свого життя. Не хотів він піддаватися недужі, працював далі з усіх сил для рідної України, тужив за нею, рвався над Дніпро, куди й перенісся, але вже мертвим...

Серцева недостатність стала різко погіршуватись перед новим 1861 роком. Хронічний запальний процес і переродження серцевого м'яза грізно ускладнювались у нього приступами спазмів. До важких пароксизмів, що їх викликала грудна жаба, присднувались серцева задишка (серцева астма) і набрякнення легенів, що привело до паралічу серця і смерті поета.

В непривітній, холодній і вогкій квартирі Петербурзької академії мистецтва, під похмурим небом кривавої столиці Московської імперії доживав великий Геній останні хвилини свого життя, мріючи про рідну сонячну Україну, про зелені придніпровські кручі, про волю і щастя свого народу...

Ще 25 лютого 1861 р. біля ліжка тяжко хворого поета зібрались друзі, щоб привітати його з днем народження, підбадьорити його теплим словом, прочитати привітальні телеграми... А ранком 26 лютого, о год. 5-ій 30 хв., замовкло навіки гаряче серце найбільшого Сина України.

В некрологічній замітці Афанасьєва — «Землякам. Над могилою Тараса Шевченка», що появилася 27 лютого в «Русском слове», читаємо цікаві подробиці останніх днів життя Т. Шевченка:

«Ще одного життя не стало! Ще одна могила в числі народних могил! 26 лютого о п'ятій з половиною годині помер Шевченко. Поет України заклав очі далеко від своєї милої батьківщини, під сірим небом Петербургу.

Враження ще надто тяжке, могила ще надто свіжа, щоб спокійно говорити про улюбленого співця; але не можна ж не сказати, хоча й крізь сльози, про такого Покійника.

У цьому році Шевченко хворів, але виходив, відвідував близьких йому людей, працював і не думав про смерть, ще сподівався і мріяв. Як давній знайомий, я бачив його останнього разу в академії, в його трудівничій студії; він прислав за мною, щоб порадитись про видання книг для народу... Про літературу ми говорили, однак, дуже мало, а

звесь час гадали про можливу подорож весною на батьківщину: куди поїхати, де розійтися і де потім зустрітися. Шевченко збирався купити собі землю на березі Дніпра і побудувати дачу. Він показував мені плян цієї хати і, як дитя, радів думкою, що величезне вікно майстерні буде на Дніпро, що його він так сильно любив. Скільки задушевної теплоти було в цих мріях про тихе пристановище серед доброго й простого народу, якому щиро бажав освіти і щастя. Він був балакучим, ніж будь-коли, і кожне його слово в дружній цій бесіді падало мені тяжким каменем на серце. Я скільки міг довго пробув у Шевченка, ніби передбачаючи вічну розлуку...

Минуло кілька днів... Мене ніхто не сповістив, а вчора ввечері я обняв уже мертве тіло поета. Після короткої літї ми перенесли Покійника до академічної церкви. Мало було відвідувачів, тільки близькі люди, але всі вони були глибоко засмучені, в усіх на очах тремтіли сльози... Спи спокійно, благородний поете! Хай буде над Тобою земля пухом... Прощай же, наш славний Кобзарю! За життя не було в Тебе радості, і після смерті не збувся твій давніший заповіт, переданий у часи юности гармонійними віршами: Тебе ховають не на батьківщині, над улюбленим Дніпром, а під снігами, на далекій півночі. Але ти і тут не серед чужих: на Твоїй труні лежали квіти, а на могилу Твою не одна українка покладе пахучий вінок, зрошений теплою, любовною сльозою».

Отак справді поховано Т. Шевченка спершу в чужій, ворожій йому землі, в чужій могилі, і цюно 26 квітня почалася друга мандрівка великого Покійника, що завершилася похованням його мертвого тіла на рідній Батьківщині, на високій Чернечій горі 10 травня 1861 року. І саме цей похорон нашого Генія є для нас поверненням тіла замученого Москвою Тараса Шевченка.

Під вечір, 26 лютого, тіло Покійника перенесено в академічну церкву, а квартиру його замкнено, запечатано.

Того ж дня мистці М. Мікешин, П. Ейснер, М. Дмитрієв і Верещагін змелювали покійного Шевченка в труні, а мистець Каменський зняв гіпсову маску з Покійного. Відбулась панахида, що її описує Афанасьєв у своєму некролозі, з участю переважно української петербурзької інтелігенції, друзів Шевченка, студентів і гімназистів. Того ж дня розійшлась і перша вістка по Україні про смерть Шевченка, що глибоко схвилювала серця українського народу.

Група українців, зібравшись у Михайла Лазаревського, постановила домагатися від уряду дозволу перевезти тіло Шевченка на Україну. Дозвіл такий тяжко було дістати й довелося довго чекати на нього.

Тіло Покійного лежало в академічній церкві. Вже наступного дня багато людей прийшло, щоб віддати останню шану Померлому.

28 лютого о год. 10 вранці почалась обідня, а о 11-й панахида над труною Шевченка. Після панахиди труну хотіли закрити, та люди, особливо Лазаревський і студенти, не дали. Кожному хотілося якнайдовше надивитися на мертве обличчя великого поета, щоб навіки зберегти його у своїй пам'яті. Ціла церква й коридори академії були запов-

нені людьми, не тільки українцями, а й чужинцями. »Побожність, каже Лев Жемчужников, до Померлого і незрушена тиша стояли навкруги. Щира любов і пошана до Шевченка міцно здружили всіх«.

Почалися промови над труною Шевченка. Першим говорив Куліш: »Нема з нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила нашої мови тільки йому одному відкрилася... Будь, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проломив еси. Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святую правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо...«

Далі говорили Білозерський, Костомаров, поляк Хорошевський, що закінчив свою промову словами:

»О, коли б твоя, Тарасе, смерть стала початком нового життя, то це був би твій найпрекрасніший вінок і найвеличніший пам'ятник...«

Студент Феоктист Хартахай, у своїй промові, між іншим, говорив:

»Сумно і страшно вимовити: Тарас Григорович помер, а ще страшніше сказати: на чужій чужині... Матінко наша, Україно, степи, могили, Дніпр широкий, небо наше синє! Хто вам пісні заспіває і про вас подума, хто вас щиро любитиме і за вас загине!

Тарас Григорович лежить у труні, споряджений на той світ! Замок і затих наш соловейко навіки, не роздається вже голос його на святій Україні! Степи, могили, козацька воля, Дніпр... не почують більше нічого, крім того, що чули. Україно, де твій син, що тебе любив так щиро, що за тебе жисть свою у кишені носив!...

Довго тебе, батю, на Україну вижидали, як маєвого дощичку ждали, — тепер перестануть. Як сонечко ясне, що з чорних хмар визирає, показувався ти на батьківщину, та недовго в ній вітав, все тебе доля на чужину закликала. Закликала й очі закрила! Спи ж, батю, коли її так захотілось; спи, не просипайся, не продирай очей своїх до того часу, поки у труби затрублять, поки правда з кривою силу мірять буде, поки правда зверху сяде і доля замовкне...«

Той же Ф. Хартахай у листі до В. С. Гнилосирова подає, що всіх промов над домовиною Шевченка було 15. Очевидно промови, хоч які були пірі, не висловлювали всіх національних почувань промовців, бо московське жандармське око пильно слідкувало за похороном Шевченка. Також і некрологи писались такі, які пропускала московська цензура.

О год. 3-ій по полудні почалась похоронна процесія на Смоленське кладовище. В дубовій труні, оббитій срібною парчею, несли Покійного студенти університету. У головах труни на срібній табличці виднів напис: »Український поет Тарас Григорович Шевченко. 1861 р., лютого 26 дня«.

Далека дорога була до кладовища, майже 7 верст, але студенти не спускали з своїх рук домовини поета. За труною йшли друзі Померлого, письменники, професори, мистці, студенти, йшли вбогі й багаті, що їх з'єднав разом безсмертний дух Шевченка. Могила була викопана на тому самому місці, де Шевченко інколи сидів, задумавшись. Дубову труну вклали у свинцеву, щоб згодом повезти в ній поета на Україну. На ній поклали лавровий вінок.

Тут, біля могили, ще говорили промови, читали вірші. «Біля мене, оповідає Терпигорев, стояв Костомаров, незвичайно зажурений, сумний... Він почав промову, незвичайно теплу, повну глибокого почуття, але неспроможний був довести її до кінця, заридав, замовк і пішов...»

Похорон закінчився о 5-ій годині. На свіжу могилу поклали багато китиць із свіжих квіток...

Так закінчилася перша частина похорону Шевченка і тепер друзі його чекали дозволу, щоб перевезти його тіло на рідну землю й поховати «на Україні милій».

Коли в чужому Петербурзі ховали Шевченка, на його рідній Батьківщині скрізь відбувалося вшанування його пам'яті. В Чернігові, Харкові, Києві, Кременчузі, Одесі, Херсоні, Катеринодарі, всюди, де громом розкотилася вістка про смерть Шевченка — відбувались панахиди.

Врешті друзі Шевченка, що клопоталися про дозвіл перевезти прах поета на Україну, одержали згоду московського уряду.

Вранці 26-го квітня зібрались усі українці, що жили в Петербурзі й мали змогу, на Смоленському кладовищі. Відкопали труну Шевченка, поклали на віз і покрили червоною китайкою...

«Невимовно сумна — пише О. Кониський, — а величава була картина. Очі всіх, хто був, журливо дивилися на чорну труну. Лиця в усіх охмарені глибокою тугою та скорботами; усіх пройняла одна думка, що це остання хвилина прощання на віки з дорогим, любим поетом і чоловіком...»

Петербурзькі українці прощались з поетом, із своїм батьком: «Поки Тарасова могила була в Петербурзі — говорив Білозерський, — нам здавалось, що смерть ще не взяла його з собою; а тепер, прощай, Тарасе, на віки прощай!»

А Куліш, випроваджуючи Шевченка на рідну Україну, при кінці своєї промови говорив: «З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навколо себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє безсмертне слово, почнуть говорити непозиченою мовою!...

Наш еси, поете, а ми народ твій і духом Твоїм дихатимемо во віки і віки...»

Повезли труну Шевченка із Смоленського кладовища через Васильківський острів, Адміральтейську площу, Невський проспект до залізничної станції.

«Тужливий поїзд — пише О. Кониський — рушив через увесь Петербург... Червона китайка давала людям знати, що батько українського слова навіки покидає ту чужу столицю, де його за слово правди, волі і любови засуджено 1847 р. на нелюдське мордування в киргизькому степу. Проводити труну до нової могили на Україні петербурзька громада вирядила своїх громадян Олександра Лазаревського та Григорія Честаківського».

З залізничної станції в Петербурзі труну Шевченка відправлено поїздом у Москву на станцію на Арбатській площі.

З Москви труну Шевченка везли на Україну кіньми — через Серпухов, Тулу, Орел, Кромі, Севськ, Єсмань, Глухів, Кролевець, Батурин, Борзну, Оленівку, Ніжин, Носівку, Козелець, Бровари до Києва.

Населення міст, зокрема в Україні, куди проходив траурний похід з домовиною Шевченка, масово виходило назустріч йому, віддавало шану поетові й супроводжало в дальшу дорогу.

6-го травня домовина Шевченка прибула до Києва. Київські студенти вийшли на лівий берег Дніпра назустріч і самотужки везли домовину по мосту через Дніпро в Київ, але на Подолі, на Поштовій площі, московські жандарми зупинили похоронну процесію, не пустивши її до центру міста. Тоді труну поставлено в церкві св. Різдва на Поштовій вулиці.

В неділю, 7-го травня, в церкві св. Різдва, де стояла Тарасова труна, відбулася панахида. Промови були заборонені... Прибули брати й сестри Шевченка з Кирилівки. Церква і вся площа довкола неї були переповнені народом.

Того ж дня о год. 4-ій по полудні велика похоронна процесія, що простягалася більш як на 2 кілометри, вирушила з Поштової площі й по Набережній вулиці пішла до пароплава, що стояв за ланцюговим мостом, щоб повезти тіло поета далі — на Чернечу гору. Шевченкову домовину знесли на палубу пароплава «Кременчуг».

8-го травня о год. 7-ій ранку пароплав відплив до Канева. Разом з домовиною Шевченка поїхали його брати й сестри, Варфоломій Шевченко з своєю родиною, Чалий і Сошенко з вінками, старий приятель Шевченка, поет Віктор Забіла, Лазаревський, Честахівський і чимало студентів. Того ж дня о 4-ій год. по полудні пароплав прибув до Канева.

»На Дніпрі — пише О. Кониський — стояла велика вода, через що пароплав мусів спинитися геть від берега. Немалої праці треба було **вжити**, щоб перенести труну на берег: нести на руках, бредучи по коліна **у воді** по грузькому дні не можна було; звичайний човен не підняв би **важкої труни**... Довго міркували коло оцієї труднації і нарешті стали **на тому**, щоб привезти простий драбинчастий воловий віз і на нього **перекласти** з пароплава труну. Так і зробили, повезли воза від пароплава не кіньми, не волами, а самотужки.

На березі стояв великий тиск народу. Духовенство торжественно зустріло труну з дорогими для України останками найкращого сина. Поставили труну на мари і з великою честю внесли в Соборну церкву».

В той же день відбулася панахида з участю київського студентства, мешканців Канева і великої кількості селян з довколишніх сіл.

На Чернечій горі студенти та поклонники поета викопали могилу... 10-го травня з Канева й околиці зібралося стільки народу, скільки може, Канів не бачив на своєму віку. Після торжественного Богослуження всього соборного духовенства, промову виголосив протопіп Мацкевич:

»Ти, стародавній Дніпре, — говорив він — що пишнешся своїми сивими хвилями, тобі судилося на своїх ребрах-хвилях привезти до нас Шевченкові останки. Повідай же ти нам про дорогого для кожного

українця Кобзаря! Був час, що про нашу Україну думали, що це край нездатний до високих почувань і думок, але Шевченко довів, що цей край, де забуто про народну освіту, має душу і серце приступні для всього високого та прекрасного. Так, померлий брате, твій світ просвітився перед людьми, вони побачили твої діла добрі та прославили Отця, іже на небесах. Минуть віки і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко!

Бажає ти, брате, жити в Каневі, от живи до кінця світу. А ти, Україно, побожно шануй наше місто, бо в нас спочивають кістки Тараса Шевченка. Тут на одній з найвищих гір Дніпрових покоїтиметься прах його і, як на горі Голгофті, подібно хресту Господньому, стоятиме хрест, який буде видно і по той і по цей бік нашого славного Дніпра...»

З Собору похоронна процесія, супроводжувана масами народу, рушила на Чернечу гору. Покриту червоною китайкою труну везли самотужки.

Григорій Честахівський, що супроводжував труну Шевченка з Петербургу до Канева, цей останній етап подорожі Генія до могили на рідній землі описує ось так:

»Коли дивлюсь — як макова нива зацвіла коло Кобзарєвої домовини, а сама домовина, як найбільша маківка, красується серед великої ниви: всі діточки, як квіточки, а дівчата, як маківки, обступили густою батавою і везуть віз Тарасів, а жіночки позад воза помагають... Навколо Канева немає жодного місця рівного, навіть на двадцять сяжнів, усе гори та гори, порослі лісом, і доводиться чи йти, чи їхати згори вниз, а знизу на гору отаксю дорогою. Любі канівські дівчата везли батька України добрих верств вісім, або й усіх десять, то треба було далеко, далеко кругом об'їжджати лісом, бо такі гори все, що насилу зійдеш пішки, а їхати нема і в помині... Деякі дівчата не мали де притулитися до Кобзарєвого воза, напали на ліс і давай ламати віти та устеляти дорогу Кобзарєві. Як побачив то весь народ, і мале і велике, як кинуться на ліс, — затріщав сердешний, як од доброго пожегу, покритася Кобзарєва дорога зеленими вітами... Як везли, то поперед усієї процесії несли портрет Кобзаря, і весь люд, до малої дитини, бачив, яким він був живим«.

На Чернечій горі о год. 7-й вечора поховано Т. Шевченка і над домовиною насипано високу могилу. Над могилою Григорій Честахівський прочитав Шевченків «Заповіт». Цілу ніч люди не розходилися з Чернечої гори, гуртувались біля вогнищ, щоб бути близько гробу того, чие тіло замучене й поховане, а чий дух витає над Дніпровими кручами «на Вкраїні милій».

Століття минає з дня смерті нашого Генія, але Дух Його витає над поневоленою ще й досі московськими тиранами Україною, кличе нащадків, правнуків козацьких, до визвольного чину:

»...Вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!«

Тарас ШЕВЧЕНКО

СУБОТІВ

Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ото церква Богданова.
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали;
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труді не находять...
Отак то, Богдане!
Занапестив еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така дяка...
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.
Отаке то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що »все-то те
Таки й було наше,
А що ми тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам«... Може й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються з України
Сторонні люди...

Не смійтеся, чужі люди!
Церква-домовина
Розвалиться, а з-під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845
Миргород

Сергій ЖУК

СВЯТО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Народу тиск —

Зібрались всі, щоб шанувать поета.

У очах блиск —

В руках снопи квіток, вінки, букети.

Німі сини,

В годину розпачу, журби і горя,

Не без вини

Прийшли, до берега, мов хвилі з моря,

Зібрались всі,

За радію прийшли до батька діти

У ці часи,

Коли стікає кров на ніжні квіти.

Та він мовчить:

Чоло потьмарилось од дум суворих,

Огонь блищить

В очах і грає гнівом, мов говорить:

»Чого прийшли облудні діти

До мене в день журби?

Навіщо топчите ви квіти

Собі готуєте гроби?

Чи мало вам носить кайдани

В житті на світі довелось?

Чи вам, здається, серце п'яне

Вже свободою впилося?»

І знов мовчить,

Немов чека, шо скажуть йому діти.

Огонь блищить

І з серця кров стіка на ніжні квіти.

Петро СТЕБНИЦЬКИЙ

»Кобзар« під судом*

В новішій історії українського руху видатну роль відіграв один цікавий історико-літературний і культурний факт: видання в Петербурзі, за цензурним дозволом, нового «Кобзаря» Шевченка. Трудно зважити той вплив, який зробила ця книга на широкі верстви української інтелігенції, але вплив безперечно повинен був бути сильний. За чотири роки (1907-1910) було кинуте в люди кілька десятків томів з точним, неврзіаним і неприкритим вогненним словом великого співця, яке до тої пори лише уривками, випадково доходило до свідомості окремих одиниць у рідких здобутках закордонної нелегальної літератури. Це було, можна сказати, нове народження Шевченка, яке вперше поставило його на весь зріст перед громадськістю, перед рідним краєм, перед усією Росією.

Свого часу на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» (1914 р., кн. 2) було розказано історію цього видання, — з необхідности сухо й стисло, з огляду на тодішні цензурні умови. Там же оголошено документи офіційального листування з приводу цензурного дозволу «Кобзаря». Тут я нагадаю лише головні моменти цієї історії, а докладніше спинюся на тій атмосфері, в якій відбувалися ці події, на тогочасних переживаннях петербурзької української колонії, і на останній фазі кобзарної епопеї, коли правительствующому сенатові довелося касувати цензурний дозвіл і наново класти Шевченкові вірші на старе прокрустове ліжко.

Згоду петербурзької цензури на друкування повного «Кобзаря» було здобуто в період «днів свободи», в кінці 1905 р., коли друковане слово фактично, «явочним порядком», забрало собі повну волю. Поруч з бурхливим потоком революційної літератури, що прорвав цензурну заграду і грізно ревів навкрузи, надолужуючи вікову мовчанку суспільства, самі гострі виступи Шевченкові проти основ російської державности здавалися чимсь застарілим, архівним, історичним матеріалом. Так, либонь, під впливом часу, подивилася на «Кобзаря» й цензура, бо на поданім до неї примірникові львівського видання не було зроблено жодної цензурської поправки чи переміни, а єдиною умовою видавцям було поставлено «соблюдение правил русского правописания», себто так званої «ярижки».

Видавці — спілка з двох петербурзьких українських благодійних товариств¹⁾ — були певні в своїм праві і в реальній можливості додер-

* Стаття Петра Стебницького під заголовком «Кобзар» перед судом» друкувалася вперше у «Записках Історико-Філологічного Відділу» Всеукраїнської Академії Наук у 1923 році, кн. IV., стор. 36-48. «Записки» виходили за редагуванням голови Іст. Відділу Агатангела Кримського.

1) «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведеній С. Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи» та «Благотворительное общество изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ».

жуватись у гострих місцях «Кобзаря» цензурованого тексту, не міняючи «ниже тії коми» — деякі сумніви надходили від людей більш далекогозорих. Небіжчик В. П. Науменко, що наїздив на той час до Петербургу, застерігав видавничу колегію: «Та невже ви будете друкувати усіх «царів» і таке інше навіть без крапок?» — «А якже інакше?» — одповідали видавці: «ми ж віримо цензурі та й все»... — «І думаєте, що так воно вам і пройде?»... Колегія знижувала плечима й друкувала далі всіх «царів» без крапок.

Перше видання в 10.000 примірників вийшло в кінці 1906 р. і за три місяці розійшлося без остачі. Ані од цензури, ані від адміністрації не виявилось ніяких ворожих заходів проти повного «Кобзаря», хоч формальних підстав для таких заходів можна було б, аби охота, знайти досить: і текст не відповідав цензурному примірникові, бо над ним попрацював редактор — Доманицький; і нового, нецензурованого матеріалу було чимало додано з архіву департаменту поліції; нарешті, навіть і «правила русскаго правописанія» видавці одкинули як непотрібні, бо тоді в українській пресі запанувала самоправно «кулішівка». Але покищо все було спокійно. Преса про нового «Кобзаря» чомусь мовчала, тим часом попит на нього все зростав, і для видавців стала ясною необхідність ще раз використати цензурний дозвіл. Цього вимагали й історико-літературні інтереси: редакторська праця дала нові матеріали, текст було переглянено наново. До того ж видавнича колегія почувала моральний обов'язок не обмежуватися виданням порівнююче дорогої книжки (1 р. 50 к.), а дати й дешевого «Кобзаря» для масового читача. Обидва товариства ухвалили взятися за друге видання, в збільшенім накладі (25.000 прим.) і в трьох типах різної ціни (3 руб., 1 р. 50 к., 60 к.). В кінці 1907 р. нове видання з'явилося на ринку, а дешевий його тип видавці розпускали через земства, просвітні товариства та інші громадські організації, звідки книжка йшла до народних низів — шляхом сільських бібліотек.

Взагалі друге видання вже йшло повільніше і тільки через два роки, в початку 1910 р., перед видавцями знову стало питання, чи не приступити до третього. Тепер справа прибрала далеко серйознішого значення, бо в лютому 1911 р. кінчалися права літературної власности на Шевченкові твори. Отже з приводу 50-х роковин можна було передбачати великий попит на «Кобзаря» і треба було подбати, щоб книжка, в достойному ювілейних свят вигляді й відповідному запасі була на ринку. З другого боку видавнича колегія боялася конкуренції інших, професійних видавництв, котрі могли, маючи великі ресурси, засипати ринок дешевшими, а може й кращими виданнями. Виникав нарешті страх і іншої небезпеки — адміністративних перешкод.

Досі ніяких заходів проти розповсюдження «Кобзаря» не вживалось, але часи вже були зовсім несприятливі для вільного слова. Реакція гуляла на російських просторах без улину, третя Державна дума живоїтла аби про людське око. Тим часом у другім виданні «Кобзар» придбав широку популярність і час од часу починалися за нього розмови. То промайне в часописах звістка, що десь при трусі жандарми натрапили

на «Кобзаря», довго його розглядали й ніяк не хотіли вірити, що таку книжку видано за цензурним дозволом. То в реакційній пресі друкувалися замітки з характером доносу на це революційне видання. Були чутки, що подібні доноси одержано в Святішому синоді та в інших високих інстанціях. Можна було навіть угадувати в цім роботу добровільців-земляків. Було відомо, що деякі елементи української громадськості ремствують на петербуржан за «Кобзаря». От як, напр., висловлювався з цього приводу в приватнім листі один досить відомий, старий український діяч цього типу:

«Злодійне, а не благодійне т-во зробило велику шкоду, видавши Кобзар повний... Шевченко казав: «Чом не писать, як руки сверблять, та не все слід печатать». А вони що зробили? Киями запорозькими за це!.. І печатайте у Львові нецензурні!.. Цензурним дозволом не виправляйтесь!.. Ви не маломумні!..»

За таких умов слід було подумати й про можливості деякої небезпеки для обох товариств, зв'язаних з «Кобзарем»: підводити ці корисні громадські організації під адміністративні репресії в кожному разі було небажано. Зваживши це все, видавнича колегія вирішила не брати на себе третього видання, а негайно передати свої права якійсь солідній приватній фірмі на умовах, що були б відповідали інтересам громадськості, з тим, щоб ця фірма могла ще заздалегідь, перед ювілеєм, випустити своє видання на ринок.

Найперше звернулися були до популярного московського видавця Ситіна. Умов йому ставилося дві: щоб текст «Кобзаря» був такий самий повний, як і в виданнях спілки товариств, і щоб продажна ціна його була не дорожча, як 60 коп. Видавництво Ситіна зацікавилася цією справою. Умови прийнято, розпочалася робота, — коли раптом од Ситіна надходить звістка, що він має підставу побоюватись адміністративних перешкод, не вважаючи на старий цензурний дозвіл. Скидалося на те, що Ситін радився з московською цензурою й дістає звідти компетентну пересторогу. Далі Ситін прислав одержаного видавництвом листа з України, за підписом «Ткаченко», де з приводу чуток, що видавництво Ситіна має видавати «Кобзаря», звертається йому увагу на антимонархічні й антирелігійні поезії Шевченка, як «Царі», «Саул», «Марія» і т. і., і дається пораду всі такі речі викинути з видання, щоб не було, мовляв, клопоту.

Спритні земляки, очевидно, й тут шукали способу знову запакувати ненавидну їм частину Шевченкової творчості в ту могилу, з якої збігом щасливих обставин на якийсь час був випурхнув цілий, вільний вогненний «Кобзар». Нарешті видавництво Ситіна прислало таку звістку: «Сейчас получили точныя свѣденія, что в Москвѣ «Кобзарь» не пройдет по цензурнымъ условіямъ, изъ за указанныхъ прежде статей антирелигіознаго содержания. Если статьи эти обязательно нужно оставить, тогда мы здѣсь издать не можемъ, все равно конфискуютъ».

Видавнича колегія одповіла Ситіну, що вона одступити од своїх умов і піти на скорочення тексту «Кобзаря» не може. Своїми руками псувати текст після двох повних видань здавалося колегії за злочин. Стерили-

зованих «Кобзарів» на ювілей, певно, з'явиться і без того чимало, а на обов'язку колегії було подбати, щоб навіть за несприятливих умов не поривалася традиція повноти «Кобзаря». Коли на те не йшов Ситін, треба було шукати іншого видавця, що поділяв би погляди видавничої колегії.

Така людина знайшлася в особі В. І. Яковенка. Давній ідейний діяч у сфері видавництва, українець не тільки походженням, а й певною мірою світоглядом, — поскільки він бачив в українському рухові момент поступовий і революційний, — Яковенко з особливою пошаною ставився до Шевченка і здавна мав намір прикласти своїх рук до видання повного «Кобзаря». В цензурних справах з нього була дуже досвідчена людина, бо, здається, він не виходив з-під слідства або суду за те чи інше своє видання. Обміркувавши докладно справу, Яковенко заявив видавничій колегії, що береться за видання і не бачить у тому для себе особливої небезпеки, бо окрім цензурного дозволу 1905 року, має певні ідеї й для оборони по суті — відповідним тлумаченням політичних віршів Шевченка. Але колегія повинна дати йому право в особливо гострих місцях ставити замість «царів» крапки, бо без того справа буде небезпечна. Питання було в тому, чи зважиться петербурзький цензурний комітет поставитися до нового видання «Кобзаря» так само гостро, як, за відомостями Ситіна, дивився на справу московський комітет. Але дізнатися про це можна було самою тільки спробою.

Певна, що Яковенко якнайкраще дбатиме про інтереси видання й піде лиш на зовсім уже неминучі поступки цензури, видавнича колегія прийняла його умови й передала свої права йому. Було це ранньої весни 1910 р. — і одразу ж Яковенко захопився енергійно працювати над справами третього видання.

Робота ця провадилась трохи не до кінця року. Редактор В. М. Доманицький доживав свої останні дні в Аркашоні, але все ж наново встиг переглянути і де в чому виправити свою редакцію тексту. Яковенко клопотався про ілюстрації для кращого типу видання. Видавнича колегія допродувала свій запас дорожчого типу, але попит на нього був млявий, певно вже в зв'язку з наближенням фатальних 50-х роковин...

Одвідуючи цензурний комітет в інших своїх справах, Яковенко час од часу приносив звідти звістки про те, що майбутні роковини почали вже відбиватись на настроях цензурних сфер. Перед урядом поставала тривога з приводу можливого напливу на книжний ринок повних «Кобзарів» з політичними віршами Шевченка. Правда, окрім нездійсненого заміру Ситіна та розпочатого видання Яковенка, не було чути, щоб ще якась видавнича фірма захожувалась використати кінець літературної власності на «Кобзаря», але жартувати з цим цензури не доводилось, бо штампель цензурного дозволу на виданнях двох петербурзьких українських товариств міг спокусити на наслідування їх і інших видавців. Очевидно, треба було братись до способів «передупредження и прес'ячення»...

В кінці 1910 р. Яковенкове видання було зовсім готове й почало йти в магазини та на склади, а в початку січня 1911 р. Яковенко сповістив

видавничу колегію, що на його видання раптом накладено арешт і що крім того постановою цензурного комітету арешт накладається також на обидва перші повні видання, з обвинуваченням усіх видавців по статтях 73, 74 і 127 карного статуту. Це був зовсім несподіваний вибух над головою видавничої колегії, яка досі спокійно дожидала виходу Яковленкового видання, певна, що до неї ця справа вже ніяк не стосується.

II

Серед активних елементів обох українських товариств запанував досить знижений настрій. І вірили, і не вірили, що постанова цензурного комітету загрожує якоюсь серйозною карою видавцям повного «Ковзаря». З якої речі? Защо? Якою логікою можна довести, що надрукувати дозволену цензурою книжку є злочином? Але, з другого боку, взявши на увагу загальну політичну атмосферу, круту реакцію в напрямі внутрішньої політики, боротьбу уряду проти всього, що нагадає минулі «дні свободи», сподіватись можна було всього. Вже коли той самий Бельгард, начальник головного управління в справах друку, що в 1905 р. підписував дозвіл на видання «Ковзаря», тепер зважився підписати його конфіскацію, то це вже свідчило про серйозність справи. Але ж тоді й він сам, Бельгард отой, повинен відповідати за дозвіл?

Починали далі гадати, хто саме з персоналу товариств відповідатиме перед судом за «Ковзаря»: чи правління, чи самі лише голови, чи видавнича колегія? Головою видавничого товариства дешевих книжок при початку видання «Ковзаря» був О. О. Русов, а після — автор цих споминів, цьому останньому доводилося найбільше і виступати в справах друку й реалізації обох колегіальних видань «Ковзаря». В товаристві імени Шевченка за голову, по смерті сенатора Марковича, був професор Максим Ковалевський. Е, як би був живий сенатор Маркович, то його вплив у високих сферах запевне одхилив би всяку особисту небезпеку для причетних до видання людей! Власне ж цим його впливом так легко було здобути й цензурний дозвіл... Найбільше спиналися на думці, що відповідати доведеться колективно видавничій комісії.²⁾ Радились з В. І. Яковенком, і нарешті прийшли до висновку, що з огляду на принципиальну важливість справи, на необхідність обороняти не тільки видавців, а й самого «Ковзаря», якому знову загрожує цензурне четвертування, треба цю оборону обставити дуже солідно, і для того звернутися до видатного представника адвокатури, доручивши йому вести справу по всіх інстанціях.

Тим часом почалися заходи адміністрації для конфіскації «Ковзаря», передусім з друкарень, де видання друкувались, а потім по магазинах і складах. Яковенко встиг деяку частину свого видання переховати, решту ж було опечатано. Видавнича колегія з невипроданого запасу дорожчого типу переправила 300 прим. до Києва, як жертву на пам'ят-

²⁾ Комісія складалася з 8 членів, по 4 від кожного товариства, а саме: С. І. Афанасьєв, Хв. К. Вовк, М. М. Дубига, Я. П. Забіла, О. Г. Лотоцький, О. О. Русов, П. М. Саладилів і П. Я. Стебницький.

ник Шевченкові, і стільки ж у Львів, до книгарні Наукового Товариства на комісію. Зосталося на складі всього 50 примірників, які видавнича колегія свідомо ухвалила пожертвувати «на конфіскацію», з остраху, щоб поліція, не знайшовши на складі жодного примірника, не почала нищипорити по приватних помешканнях видавців. Але виявилось, що ця процедура провадиться в спокійніших і лагідніших формах. Конфіскацію було оголошено з умовою — «впредь до исключения» таких і таких інкримінованих віршів. Отож прийшов інспектор друкарень, побалакав з представником видавничої колегії, висловив своє здивування з приводу кари на дозволену цензурою книжку, оглянув ту півсотню примірників і полишив її на віру на своїм місці з тим, щоб видавці самі повірізували з усіх примірників заборонені сторінки й потім доручили ті вирізки до інспекції для знищення. А Яковенкові довелося узятися за передрук відповідних частин свого видання, щоб привести його в згоду з наказом цензурного комітету. Незабаром на ринку з'явилося нове, наново покалічене видання, в заголовку якого, наче на сміх, зосталась примітка: «під редакцією В. М. Доманицького». Сам редактор уже не мав тоді змоги реагувати на це знущання з його праці, бо вже за півроку перед тим упокоївся...

На знищення було засуджено 104 сторінки або 6½ аркушів у виданні українських товариств. Цікавий вигляд мало перелічення заборонених місць у цензурному наказі, і воно давало концентрований екстракт Шевченкової політичної літератури, дуже виразний навіть у тих уривках, якими наказ зазначав початки і кінці «небезпечного» матеріалу. Ці рамки де в чому були поширені проти дореволюційного «кодексу», — отже читач не міг знайти в новім виданні таких віршів, напр., у «Кавказі», які свого часу розійшлися по світу, як зовсім невинні, в сотнях тисяч примірників київських видань. Для «конституційного» режиму це було в кожному разі дуже характеристичне. Ми вважаємо не зайвим навести тут офіційний список засуджених на страту Шевченкових віршів, як сам по собі важний історико-літературний документ. Веремо ми його вже в остаточній формі 1913 р., після закінчення всього процесу сенатським вироком³⁾. Отже наказувалось подбати про виключення:

»1) Частей стихотворенія «Сон», а) начиная словами «Самъ извольт сегодня гуляты» и кончая словами «веселися, лютый кате, проклятый, проклятый» и б) начиная словами «неначе з берлоги ведмидь вылизъ» и кончая словами «я перелякався тай прокинувся»; 2) частей стихотворенія «Велький льохъ»: а) всего отдѣла подъ заголовкомъ «Друга душа» и б) въ отдѣлѣ подъ заголовкомъ «Третья душа», начиная словами «я глянула, усмихнулась» и кончая словами «голодна вовчица», в) словъ: «С, сестрицы, много. Три указа накаркала на одну дорогу», и г) начиная словами: «И я люта, а все таки не зумию» и кончая словами: «и вы наши, и все наше и гоже й не гоже», 3) частей стихотворенія «Кавказъ»: а) начиная

³⁾ Спб. Губ. Вѣд. 30 октября 1913 г., копія съ цирк. Глав. Упр. по дѣламъ печати отъ 9 сентября 1913 г. № 12. 395.

словами: «За горами гори», і кончая словами «і нашим батюшкамъ слава»; б) починаючи словами: «Що царь якійсь то» і кончая словами «Отъ бачите, яки у насъ на неби», і в) починаючи словами: «И тебе загнали, мій друже єдиний» і кончая словами: «з московської чарки московську отруту», 4) частини стихотворення «Холодний Яр» починаючи словами: «не ховайте, не топчите святого закона» і кончая словами: «за отечество, ий Богу, овеча натура». 5) частини стихотворення «Цари»: а) починаючи від слів «хотилося-б зигнать юскому» і кончая словами: «И мы б поддержали в руках свято-помазану чупрыну», і б) починаючи словами: «так отаки-то святити ти цари» і кончая словами: «та ревностно, в новий ливрей, заходимось царив любить», 6) стихотворення «Юродивный», 7) в стихотворенні «Неофиты» слів: «не говорить ни самъ сьвий Верхотворецъ, ни його святити помошники, поборники кастраты ними», 8) частини стихотворення «Слава» починаючи словами «Ты хоча пишалась» й кончая словами: «Та мени про те байдуже», 9) частини стихотворення «Я не нездужаю нивроку», починаючи словами «Царь Микола йии приспав» до кінця 3-го стихотворення, 10) частини стихотворення «Во Іудеи во дни оны», починаючи словами: «Спасы ты нас младенче праведный» до кінця цього стихотворення. 11) стихотворення «Марія»; 12) частини стихотворення «Осіи глава XIV», починаючи словами «и додай такеє слово» до кінця цього стихотворення, 13) частини стихотворення «Молитва»: а) починаючи словами: «Царям, всесвітнимъ пынкарямъ» і кончая словами «І пута кутіє пошли», б) починаючи словами «Царивъ, кривавыхъ пынкаривъ» і кончая словами: «Въ склепу глибокимъ замуруй», в) слів: «тымъ несытымъ очамъ, земнымъ богамъ, царямъ», г) слів: «все на свити не намъ, все богамъ тымъ, царямъ»; 14) стихотворення «Гимнъ чернечий», 15) стихотворення «Свите ясный, свите тыхый»; 16) стихотворення: «И Архимедъ и Галилей»; 17) стихотворення «Саулъ», 18) частини стихотворення «Хоча лежачого й не бють», починаючи словами «Чы псамъ...» до кінця цього стихотворення; 19) в стихотворенні «О люде, небораки» слів: «Царямъ, царятъ на землі», 20) частини стихотворення «Якось то йду я у ночи», починаючи словами: «як-бы то, думаю» і кончая словами: «псари з псарятъ царятъ» і 21) частини стихотворення: «Бували войны», починаючи словами: «И вырастутъ, і без сокры» до кінця стихотворення.

Отак «архівний, історико-літературний матеріал», яким в очах цензури були Шевченкові поезії в кінці 1905 року, знову обернувся в палючі, страшні для царського режиму твори революційного духу, які з цього сухого офіційального списку виглядають, неначе якісь сакраментальні руйнуючі формули, або зловісні Валтасарові написи на стіні царського палацу...

І справді, через шість літ, в Шевченкові дні 1917 року, ці чарівні формули загомоніли, залунали в народнім повстанні на вулицях Петербургу...

III

За порадою В. І. Яковенка, видавнича колегія звернулася до авторитетного юриста О. О. Грузенберга, що особливу популярність придбав собі своїми виступами, як оборонець в літературних процесах. Сам Яковенко був у Грузенберга «клієнтом-завсегдатаєм», бо той дуже прихильно ста-

вився до Яковенка і ніколи не зрікався підтримувати його в тій упертій і систематичній боротьбі, яку він провадив проти цензури. Не зрікся Грузенберг взяти під свою оборону і справу «Кобзаря» з усіма видавцями, починаючи з двох товариств і кінчаючи знов таки Яковенком. Грузенберга навіть заінтересував процес «Кобзаря» по суті. Сам походженням з України, слухач Київського Університету, він за часів студентства був близький до української молоді й зберіг з того часу симпатії до українського руху. Високо цінив він і Шевченка, і хоч не міг ніяк помириться з уживанням у його віршах, як і взагалі в українській мові, слова «жид», як етнографічного терміну, але ясно розумів гуманну основу Шевченкових поглядів на національні відносини, — що не часто можна зустрінути серед жидівської інтелігенції. Цензурна кара, що впала на «Кобзаря» після свідомого, здавалось, визволення Шевченкових творів з-під давнього гніту, обурювала Грузенберга і піддавала йому охоти до виступу проти явної самоволі цензурних сфер. Справа розпалася на два завдання: оборонити від кари видавців, що довірилися цензурному дозволу на видання нового «Кобзаря», — і зняти можливий максимум тих заборон, якими знову цензура покалічила Шевченкові твори.

Зібравши від видавців потрібний матеріал, Грузенберг розпочав офіційні зносини з судовими інстанціями. В початковій стадії процесу його участь не могла ще вплинути на хід справи, бо покищо, згідно з постановою цензури, суд ухвалив розпочати формальне слідство, і треба було ждати, поки виявить свої заходи призначений до справи слідчий. Але він подав до палати в імені обвинувачених заяву з відповідними поясненнями і висновком про безпідставність знятого процесу. Отже час ішов, а ніякого руху в процесі не відчувалось. Минули бурхливі Шевченкові дні 1911 р., — і все скидалось наче на те, що тільки задля цих днів і розпочав був уряд усеньку справу: «Кобзаря» сконфісковано, розповсюдженню злочинного тексту поставлено межі, — і тепер урядові сфери могли дивитись на цю справу спокійно. Де в кого з членів видавничої колегії виникали навіть надії, що так усе воно й перейде, окошавшись лише на самому «Кобзареві».

Але справки показували, що процес не спинею і що він має йти своїм звичайним ходом. У одного з членів т-ва імени Шевченка, нотаря Н. П. Катеринича — були особисті зв'язки у височеньких колах міністерства юстиції. Розвідки в цій справі вносили в настрої причетних до справи людей деяке заспокоєння, але все ж не давали певности, що справа скінчиться зовсім без наслідків для видавців: усе залежало від того, як поставить справу слідчий і в чії руки попаде вона далі.

Аж у кінці листопада 1911 р., після довгих поліцейських розслідувань, — що воно таке за українські товариства і де вони містяться, — прийшли від слідчого Сорокіна запити про склад управ обох товариств за 1908 рік. Це начебто показувало, що перше видання «Кобзаря» не вважається за злочин, а вже за друге видавці мають відповідати не на жарт. В січні 1912 р. на вимогу слідчого довелося післати йому журнальні постанови товариств у справі «Кобзаря»; далі він зажадав

примірника першого видання. Справа, очевидно, наближалася до розв'язки, але на допит, окрім адміністрації друкарні Шмидта, де друкувалися обидва видання товариства, ще нікого слідчий не кликав.

На випадок допиту треба було встановити основні точки оборони, тую лінію, якої мусіли б держатися всі представники обох видавничих товариств у своїх заявах та поясненнях судовим інстанціям. Поміркували, порадилися із О. О. Грузенбергом — і стали на такому пляні персональної оборони: цензурний дозвіл в 1905 р. здобув небіжчик сенатор Маркович, маючи на меті виданням нового «Кобзаря» збільшити ресурси товариства імені Шевченка, де він був за голову. Друге ж видання друкувалось товариствами за прикладом першого, з дорученням усієї редакції тексту небіжчикові Доманицькому, і в цю його справу видавці вже не втручались. Виходило, таким чином, що відповідальність у справі перекладалась на двох небіжчиків, — спосіб оборони, що не виявляв в учасників процесу великої громадської мужності, але ж знов таки треба згадати, що тут доводилось обороняти не тільки тих чи інших живих людей, ба й самі товариства, яких існуванню засуджуючий вирок міг серйозно пошкодити.

Нарешті, по весні 1912 р., автора цих споминів було покликано до слідчого на допит. Потрібні пояснення було дано, занотовано в протоколі, підписано. Більше нікого з товариств слідчий не викликав; видно було, що далеко заглиблютись у справу він наміру не має. Чи це було на добре, чи на зле, — це уявити було важко. Яковенкова справа зовсім не рухалась із місця, бо він у порядку обвинувачених стояв після товариств, і його доля залежала від того, як обернеться наша справа. Ще далі стояли обидві друкарні, як прості виконавці видавничого замовлення. Врешті цим єдиним допитом закінчилась узагалі безпосередня участь обвинувачених у процесі.

Вже влітку відбулось засідання судової палати в справі «Кобзаря». Через якусь причину О. О. Грузенбергові не можна було явитись на це засідання, і засідання пройшло без його участі; палата мала в руках лиш його листовне освітлення справи в тому поданні, про яке говорено вище. Виявилось, що слідчий пропонує з свого боку припинити процес проти видавців, і судова палата ствердила цей присуд. Щодо ампутації тексту «Кобзаря», то зосталась у силі постанова цензури.

Таким чином, аж через півтора року після конфіскації нового «Кобзаря» видавці його визволились з-під Дамоклового меча, що висів над ними в формі обвинувачення по суворих статтях 73, 74, 127...

IV

Тепер видавці мали перед собою дилему: чи вважати справу за скінчену і помириться з цензурним скаліченням «Кобзаря», чи ще спробувати хоч щонебудь одвоювати з виключених віршів переглядом справи у вищій інстанції — сенаті. Надії на успіх, як визнав сам Грузенберг, було мало. Трудно було знайти серйозні приводи до касації вироку судової палати. З другого боку, як би й справді сенат був би згодився скасувати той вирок і передав справу палаті на новий розгляд, то знову виникала й нова небезпека для видавців, що їх, переглядаючи справу,

палата може й не помилує. Після деякого вагання, видавці стали на думці доводити справу до кінця; до цього їх силував обов'язок перед громадськістю, та й все ж думалось, що й маленька надія варт спроби: втік не втік, а побігти можна. Видавнича колегія прохала Грузенберга взяти на себе й цю останню стадію процесу.

Касаційну скаргу було подано. Для допомоги оборонцеві видавці підготували йому матеріал, розбивши інкриміновані вірші, відповідно до провідних ідей, на дві групи: одну — політичного змісту — здавалося найбільш доцільним обороняти, як історичну літературу, як витвір ненависти поета до кріпацького ладу; тепер цього ладу вже немає, отже й направлена проти нього література втратила, мовляв, свою руйнуючу силу. Друга група віршів — змісту релігійного — трудніше давалася під оборону, але й тут думалось цитатами з «Марії» доводити якраз високе релігійне натхнення поета і його чисті духовні настрої, що виключають обвинувачення у ворожнечі до релігії і церкви. Звичайно, небагато з інкримінованих віршів можна було по совісті обороняти такою софістикою, але інших способів не було... Врешті, це робилось, мовляв, «з песького обов'язку», бо неможливо було сподіватись, щоб сенат у такій справі показав себе ліберальнішим за судову палату. Але хто вгадає, багато залежало знову таки від того, як складеться для справи «Кобзаря» персонал сенатського суду.

Черга до справи дійшла вже аж 18 грудня. Сенатське засідання було не публічне, але представників видавців і преси дозволено було впустити. Настрій зібраних був напружено-врочистий: закінчувалася остання дія для довгої трагедії «Кобзаря»; вища державна інстанція повинна була виявити свій погляд на всю плутанину цензурної політики і, разом з тим, остаточно показати міру того реакційного повороту, яким уряд пішов, щоб знищити сліди революції 1905 року. Обстановка була звичайна, але й ці червоні коміри сенатських мундирів, цей фрак і блискучий пластрон оборонця теж, здавалося, були пристосовані до врочистого моменту. А насправді — все це було в цих старовинних стінах звичайною буденщиною і в таку саму буденщину обернулось і сенатське судовище в справі «Кобзаря».

Після кількох інших справ, дійшла черга і до кобзарньої справи. Представникові інтересів «обвинуваченого» поета — Грузенбергові дано було слово для пояснень. Промова Грузенберга була довга — і, як звичайно у цього блискучого судового оратора, патетична й ефектна. Він не скористався з наміченого наперед пляну й не спинився на обороні окремих віршів більше, ніж було треба для освітлення загальної провідної думки про всю цілість інкримінованих поезій і про самий факт переслідування народного генія через сто літ після його народження. Взагалі він говорив у звичайній своїй манері з нервовим хвилюванням, будуючи промову на кількох, сказали б тепер, «ударних» пунктах і даючи в найсильніших місцях волю художньому натхненню. Закінчив він своє слово ефектним запитанням: «Чи вже ж українці, що живуть

у Росії, будуть примушені звертатися за творами свого геніяльного поета до австрійської книгарні?»

Суд вислухав касатора, обмінявся потиху увагами і... тим закінчив прилюдну частину процесу, вийшовши, щоб сформулювати свою постанову, в спеціальне приміщення. Довго довелося ждати представникам інтересів «Кобзаря», поки врешті довідались, що сенат одхилив скаргу і затвердив вирок судової палати. Даремні були заходи, даремне хвилювання, але що ж — принаймні зроблено було все, що можливо. Присуд сенату, здається, був одноголосний. Навіть сенатор Позен, — відомий скульптор, автор барельєфів на пам'ятнику Котляревського і інших скульптур на українські сюжети, — і той не виступив в оборону свого геніяльного земляка...

Будь-що-будь, справу було закінчено і повний «Кобзар» остаточно поховано під тягарем цензурної гільйотини. Але тінь його ще витала поблизу й тривожила перелякані серця цензорів. Через сім місяців ще раз одгукнулася справа «Кобзаря» постановою цензурного комітету 30 липня про арешт першого повного видання 1907 р., з позовом проти видавців по 73, 74 і 127 статтях. Очевидно, з погляду цензури, в процесі, веденім виключно проти видання 1908 р., зосталась логічна прогалина — право на законне існування і розповсюдження першого видання, — а це вже загрожувало небезпекою «смути вь умахъ». І от, щоб уже не зоставалося ніякого сумніву в теперішнім офіційнім погляді на Шевченкові твори, цензура, як гоголівська унтер-офіцерська вдова, ухвалила сама себе висікти забороною виданої за її дозволом книжки. Але ця постанова була вже чисто формальна, і видавців з цього приводу ніхто не чіпав. Тільки в офіціозах ще восени з'явились обіжники головного управління в справах друку з поданням знову таки тих самих страшних віршів, що робили видання «Кобзаря» 1907 р. нецензурною книжкою. Це вже був найостанніший відгомін справи «Кобзаря», — в кінці 1913 року, через три роки після її початку.

А вже через кілька місяців — загуркотів грім великих світових подій, наслідком яких прийшло нарешті визволення Шевченкової творчості від урядового гніту... Правда, на превеликий жаль, події склалися так, що повна воля для поезій Шевченка ще не визначає волі друкованого слова взагалі; ми гадаємо, що як би дожив до наших часів сам автор «Кобзаря», то навряд чи він признав би таке виїмкове становище для його творів нормальним і особливо втішним для себе фактом...

Зостається додати, що з допомогою Грузенберга петербурзьцям-видавцям нового «Кобзаря» пощастило здобути копію діловодства судової палати в цій справі, як документ історичного значення, копію цю було передано до чернігівського музею Тарновського, де вона й переховується вкупі з усім Шевченковим матеріалом, що свого часу видавнича колегія витягла на світ з негрів департаменту поліції.

І. ЩІТКІВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТНИК Т. ШЕВЧЕНКОВІ В КИЄВІ*

Тяжке було життя Т. Шевченка, така ж, як і сказав, тяжка й історія будівництва його пам'ятника. Думка про збудування пам'ятника Т. Шевченкові виникла в його друзів та шанувальників зараз же після того, як тіло небіжчика було перевезено й поховано на крутому березі Дніпра, біля Канева, як того він сам хотів, але думка та, через різні несприятливі умови, не мала змоги прийняти якихось конкретних форм. Щоб поставити навіть більш-менш тривалого хреста на його могилі, треба було зазнати великих труднощів і це здійснено, порівнююче, тільки в недавні часи, дякуючи заходам В. В. Тарновського.

Року 1899-го «Союз літераторів» подав прохання, щоб було дозволено будувати пам'ятника Шевченкові, але уряд того прохання не задовольнив, маючи, звичайно, на увазі крамольність поета як з національного, так і соціального боків. Така відмова не зупинила громадськості в її бажанні збудувати пам'ятник своєму генієві і цю справу підняло Золотоносське повітове земство, на якому, за постановою Полтавського Губерніального Земства 1882-го р., лежав обов'язок охороняти та підтримувати могилу поета. 17 вересня 1904 р. Золотоносське Земське Зібрання ухвалило вдатися до полтавського губернатора з проханням про дозвіл збирати, в межах Полтавщини, пожертви на будівництво пам'ятника Шевченкові в Києві; це прохання було задоволено. Після цього Управа почала збирати гроші і звернулася також до Полтавського Губерніального Земства з пропозицією приєднатися до цієї справи.

Приєднуючись до постанови Золотоносського земства, Губерніальне Земське Зібрання в грудні того ж 1904 р. постановило звернутись до міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збирати гроші на пам'ятник Шевченкові не тільки на Полтавщині, а скрізь по всій Росії.

У травні місяці 1905 р. 32 гласних Київської міської думи вдалися до Думи з пропозицією: 1) приєднатися до постанов Полтавського та Золотоносського земств; 2) визнати бажаним і необхідним будову пам'ятника Шевченкові в Києві; 3) прохати, щоб було дозволено поставити пам'ятник поетові в Києві і збирати на це гроші і 4) обрати для цієї справи особливу комісію. В засіданні 15-25 вересня Дума згодилася з цими пропозиціями, додавши: запропонувати Полтавському губ. та Золотоносському земствам приєднати їхні комітети до Київського, для спільної праці. В засіданні 27 вересня — 7 жовтня того ж року було обрано комісію

*) У 60-ті роковини з дня смерті Т. Шевченка, 1921 року, з'явився був у Києві за редакцією Е. Григорука й П. Филиповича збірник «Тарас Шевченко», в якому довголітній член комітету для побудови пам'ятника Шевченкові, І. Щітківський, надрукував спогади про «митарства» у зв'язку з пам'ятником, що його від 1905 аж по 1921 р. таки не вдалося побудувати.

з п'яти гласних. Ці постанови затвердив був Київський губернатор, але комісія не встигла вже нічого зробити, бо скінчились уповноваження гласних.

Року 1906 обрано новий склад Думи, першим актом якої було обрання 15 грудня членів комітету в числі 11 гласних. У цей Комітет ввійшли не тільки прихильники будування пам'ятника Шевченкові, а й люди байдужі і навіть вороги, як Н. Стороженко, проф. В. Чернов, який, щоб загальмувати справу, підіймав питання про те, щоб раніше поставити пам'ятник Гоголеві, а потім уже Шевченкові. Зібравшись 16 березня 1907 р., Комітет визнав необхідним з'ясувати відношення Полтавського Земства до Київського Комітету та дістати відомості про дозвіл збирати гроші. І от тільки 16 жовтня 1908 р. була одержана від Полтавської Земської Управи копія пропозиції Полтавського губернатора з 20 квітня 1906 р., де губернатор сповіщав, що міністер внутрішніх справ дозволив «всеросійській» збір пожертв на будову пам'ятника Шевченкові в Києві. Маючи до того ж на увазі згоду Полтавського Губ. Земства на об'єднання його діяльності з діяльністю Київського міського самоуправування, Київський комітет постановив скласти, для спільної діяльності, особливу інструкцію, обравши для того комісію, в склад якої ввійшли члени Комітету: Бурчак Ф. С., Щітківський Іван та громадські діячі: Б. Грінченко і В. Леонтович. За ухвалою Полтавського Земства вироблена інструкція, — яка опісля, коли чорносотенці намагались знищити Комітет, наче то незаконний, відіграла дуже значну роль, — була прийнята Думою і затверджена губернатором лише 11 квітня 1909 р.

З затвердженням інструкції Об'єднаний Комітет міг уже офіційно почати свою справу, оголосивши на 1 травня 1910 року міжнародний конкурс на складання проєкту пам'ятника. Місцем для пам'ятника з пропозиції Комітету був ухвалений Думою і затверджений губернатором садок проти Реальної школи біля Михайлівського монастиря.

Умови конкурсу були надруковані у відповідних журналах та найбільш розповсюджених часописах Петербургу, Відня, Кракова, Парижу і Лондону. Наскільки різьбарі та художники були зацікавлені конкурсом, — звичайно, не преміями в 1500, 1000 і 500 карб., — видно з того, що до Комітету надходили прохання про висилку умов конкурсу з таких міст: Петербургу, Москви, Одеси, Варшави, Лодзі, Харкова, Калути, Пензи, Томська, Тобольська, Менську, Білостоку, Кишинєва, Новомосковського, Верліну, Ніци, Лєжу, Парижу, Бреслава, Будапешту, Лондону, Риму, Мюнхену, Нюрнбергу, Відня, Праги, Львова, Пуатьє, Барсєльони, Філадельфії. На конкурс було прислано 60 проєктів, але журі, під головуванням А. В. Позена, в складі: Васильківського С., Сластьона О., Іжакевича С., Кричевського В., Тимошенка І., Лисенка М., Коцюбинського М., Біляшівського М., Русова О., Науменка В., Грушевського О., — всі проєкти відкинуло, хоча в конкурсі, як опісля виявилось, брали участь такі різьбарі, як Беклемішев В., Аронсон, Гінзбург та інші. Дехто з членів журі пропонував нагородити одною з премій проєкт під назвою «Кобзарь», але пропозицію було відхилено. Проєкт цей, як дізнались потім, належав В. А. Беклемішеву. Так як на конкурсі все ж таки були моделі, що заслуговували уваги й якими можна б було скористуватись,

а з другого боку, погляд уряду на цю справу значно погіршав, то щоб поладити справу з конкурсом до засідання Комітету, було скликано приватне зібрання деяких членів журі та громадських діячів. Але й на цьому зібранні прийшли до висновку, що нема жодного проєкту, якого було б варт придбати, бо, як сказала Л. А. Яновська, в проєктах страшне убожество думки, недотепність. На засіданні 31 травня Об'єднаний Комітет згодився з постановою журі і ухвалив на 1 лютого 1911 року призначити другий міжнародний конкурс.

На другий конкурс було прислано вже тільки 45 проєктів і взагалі він був, з художнього боку, нижчий від першого. Журі, в склад якого, під головуванням О. Сластьона, входили Васильківський, Іжакевич, Труш, Красицький, Кричевський В., Біляшівський, Коцюбинський, Квятковський, Левитський О., Лисенко, Науменко, Русов, Щітківський, постановило першої премії не призначати, другу видати Балавенському Ф. П. і третю — Гаврилкові М. Крім того, було постановлено видати п'ять заохочуючих премій, по 100 руб. кожна, за проєкти, що, як виявилось, належали Кавалерідзе, Виноградовій, Селезеву, Рашевському та Єзіоранському. Згоджуючись із тим, що й другий конкурс не дав бажаного проєкту, Об'єднаний Комітет все ж таки постановив запропонувати Балавенському переробити свій проєкт, згідно з зробленими вказівками. Але і цей проєкт було визнано невдалим і його відкинуто в засіданні Комітету 11 голосами проти 2. Відкинувши теж пропозицію замовити проєкти у відомих скульпторів, Комітет призначив третій міжнародний конкурс, з одною премією в 3000 карб. на 20 грудня 1912. На цей конкурс прислано було тільки 37 проєктів і журі, під головуванням А. Лизогуба, в присутності членів: Святославського, Красицького, Труша, Городецького В., Сердюка Є., Тимошенка, Біляшівського, Квятковського, Левитського О., Русова і Щітківського, нікому премії не призначило, висловившись за оголошення іменного конкурсу. Так як для намічення скульпторів до іменного конкурсу, а також для складання умов того конкурсу потрібен був час, а від художників Труша, Жука і скульпторів Шіортіно, Пешича надійшли заяви виготовити, не гаючи часу, проєкти, Комітет у засіданні 13 березня 1913 р. постановив прохати названих осіб подати свої проєкти. 12 квітня було розглянуто рисунки Жука і проєкт Труша і визнано їх невідповідними. В засіданні 20 травня, одкинувши скульптурний проєкт С. Левандовського з Відня, Комітет постановив замовити проєкти у скульпторів: Шервуда Л. В. — рекомендація А. В. Вєнуа, — автора пам'ятника Федорова в Москві, Андреева, автора пам'ятника Гоголеві в Москві, Гаврилка, молодого українського скульптура, і Шіортіна, директора Брітанської академії мистецтв у Римі, за платню 1000 р. кожному, з умовою, щоб проєкти було прислано до міської управи 1-го лютого 1914 р. Другого лютого, під головуванням Лизогуба, журі визнало найбільш відповідним, після деяких змін, проєкт Шервуда. На думку Святославського, з художнього боку, заслуговував уваги проєкт Волнухіна. Проєкт Андреева хоча й виконано доволі художньо, але фігура поета не підходяща і невдало сполучена з постаментом; що ж до проєкту Шіортіно, то хоча він з технічного боку виконаний цілком вдало, але шабляновий, не глибокий ідеєю. Такі були висновки журі.

В засіданні 3-го лютого Об'єднаний Комітет, вислухавши пояснення Шервуда до його проєкту й не погодившись з думками Кричевського та Біляшівського, що визнавали проєкт гідним до виконання, бо він являє собою артистичну працю нового напрямку в скульптурі, всіма голосами проти двох ухвалив до виконання, після деяких змін, проєкт Шіортіно, як найбільш, на думку Комітету, зрозумілий та художній, не зважаючи на шабляновість так званої італійської школи. Така постанова викликала дуже велике незадоволення прихильників Шервуда, Волнухіна, Гаврилка, особливо, коли в «Раді» ч. 46, з дня 25 лютого, прихильно висловились про модель Шіортіно художники кияни: Галімський В. М., Котарбінський В. А., Селєзнев І. Ф., Іжакевич П. С., Рашевський І. Г., Козловський В. І., Фельдман В. А. й Романова О. Є. В пресі з'явився цілий ряд статей з приводу цього, наприклад, у «Сяйві», тощо. А в «Дзвоні» ч. 2 Д. Антонович, між іншим, висловився навіть так, що пам'ятник взагалі не може бути вдалим, бо в конкурсах брали участь художники старої школи, прихильники якої, різні Аронсони, Бренштами, Антокольський, навіть Роден, свідчать про безпорадність у монументальній творчості та й в журі брали участь особи, артистичний смак яких виробився в 70-80 роках. Але Комітет повинен був виконувати свою постанову. Зробити вказівки щодо проєкту Шіортіно було доручено жудожникам: Котарбінському, Селєзневу, Іжакевичеві, Рашевському, Галімському та Фельдманові.

Між тим агітація не зупинялася. Почали говорити про те, щоб доручити новий заказ тільки українському скульпторові, навіть колективу художників та скульпторів. В той час Шіортіно, що приїхав з Риму, виготовив у згоді з вказівками новий проєкт, який і був розглянутий тими ж художниками та ще й П. І. Холодним. Покладаючись на сприяючі висновки їх, Комітет постановив прийняти до виконання проєкт Шіортіно й Дума з такою постановою згодилась, але тільки після бурхливих дебатів, у яких, між іншим, гласний Іозефі висловлювався проти будування пам'ятника, а коли вже, мовляв, будувати, то тільки як поетові «єдинаго русскаго народа», без усяких вказівок на окремішність українського народу як в національному, так і культурному, політичному відношенню, визнаючи навіть неможливим робити український напис.

Після того, згідно з вимогами закону, було зроблено в розрізах малюнки проєкту, фотографії тощо й все те через губернатора відіслано до міністерства внутрішніх справ. Останнє повинно було, одержавши висновки про художній бік проєкту від Російської академії мистецтв, дати згоду на виконання того проєкту. Академія мистецтв звернулась до міського голови, щоб було прислано до академії умови йменного конкурсу, інструкцію Комітету, копії постанов журі, Об'єданого Комітету та міської думи. Невідомо, задля чого це все було потрібне академії, яка повинна була розглядати проєкт тільки з художнього боку. Звичайно, можна гадати, що лише для того, аби затримати справу. Тут брали участь і свої люди: коли, мовляв, не по-мосму, — нехай зовсім не буде пам'ятника. Комітет не міг зібратися для вирішення прохання академії, — був канікулярний час, і не можна було зібрати кворуму, —

а тут почалась війна і з українськими справами треба було замовчати, бо навіть українську пресу припинили.

Після революції, за Центральної Ради, коли нова міська Дума, так звана соціалістична, відмовилась делегувати своїх представників до Комітету, в деяких його членів виникла думка побільшити Комітет членами Генерального Секретаріату, про що й була розмова з головою Ради Секретаріату Винниченком, але після гетьманського перевороту в квітні 1918 р. треба було знову замовчати. В жовтні ж того року Рада гетьманських міністрів доручила головноуправляючому мистецтв та національної культури П. Дорошенкові «негайно» порушити справу про пам'ятник «в напрямі скорішого його здійснення». Відбулось у цій справі три засідання під головуванням П. Дорошенка в присутності представників влади і діячів науки та мистецтва.

На цих засіданнях було вирішено реорганізувати існуючий Комітет, було вироблено нову інструкцію та піднято питання про місце для пам'ятника. 10-го та 17-го листопада, з приводу таких урядових постанов відбулися засідання Об'єднаного Комітету, на яких ухвалено було, що утворення нового Комітету порядком урядовим, без порозуміння з існуючим громадським Комітетом, недопустиме. Та тоді стався політичний переворот: замість Гетьманщини — Директорія, після неї знову кілька разів влада мінялася і справа з пам'ятником звичайно не порушувалась.

Тільки 1919-го та 1920-го р. двічі було поставлено монумент, — хоч тимчасовий — бюст поета, та й йому не пощастило. Гіпсовий бюст, що стояв на б. Царській площі, був розбитий прихильниками «Єдиної Недільної» — денікінцями, а бюст, поставлений замість фігури кн. Ольги, під час перебування в Києві поляків, весною 1920 р., опинився в Музеї.

В останні часи справа з пам'ятником Шевченкові теж ніяк не порушується, та й нема для того сприятливих матеріяльних умов. Тільки в «Вістях» з дня 13-го серпня 1920 р. було надруковано статтю: «А нумо», за підписом Є. Касяненка, Гр. Хименка та М. Любченка, в якій було висловлено бажання, щоб цю справу взяла на себе радянська влада, але наслідків цієї статті покищо не видно. Отже бачимо, то обставини склались несприятливо, то різні вороги затримували справу з пам'ятником Шевченкові.

*

Першим нападом з боку ворогів була заява члена Комітету від Золотоноського земства В. М. Дарагана. Щоб побільшити збір грошей і популяризувати ім'я Шевченка, Комітет постановив разом з підписними листами, яких було розіслано кілька тисяч, розсилати надруковану видавництвом «Час» біографію поета, для чого Комітет і замовив 30.000 примірників біографії Шевченка. От Дараган і намагався припинити розсилку біографії, як тенденційної і шкідливої вже тому, що вона українською мовою. Звичайно, його обходила не так біографія, як Великий Український Кобзар та пам'ятник йому. Коли Комітет не згодився з його заявою, він вийшов з складу Комітету, проти якого почали виступати вже офіційні кола.

У травні місяці 1911 р. 6. міністерство внутрішніх справ надіслало до Комітету, через губернатора, кореспонденцію з Києва «колишнього намісника Лаври, архимандрита Антонія» в газеті «Земщина» за 8 квітня, в якій він радив владі не дозволяти будови пам'ятника Шевченкові, бо, мовляв, ні з літературного, ні з громадського боку він не заслуговує цього, а з політичного боку діяльність його дуже шкідлива. На цю кореспонденцію прийшлося писати ґрунтовну відповідь, якою міністерство, мабуть, і задовольнилось, бо жодних наслідків та кореспонденція Антонія не мала. Побачивши, що ці наклепи ні до чого не призвели, вороги почали писати, наче то Комітет існує незаконно. Про це в ч. 12786 «Нового Времени» надрукував листа з Києва, за підписом «Запорожець», відомий А. Савенко. Спростування цього листа від Комітету було надруковано лише після того, як Комітет звернувся до головного управління в справах друку. Така ж замітка Савенка була надрукована в «Московських Вѣдомостях» за 19 липня 1912 р., а спростування Комітету — за 29 липня. До того ж усі адміністративні сфери намагались так чи інакше загальмувати справу. Напр., чернігівський губернатор, не дивлячись на дозвіл збирати гроші, зробив розпорядження не допускати збору грошей на пам'ятник Шевченкові в «його губернії». Хорольський справник прямо відбирав підписні листи, про що Комітет сповістив був губернатора. Священик з Копайгорода на Поділля Кульчицький повернув надісланого йому підписного листа з дуже образливим для пам'яті поета написом, про що було повідомлено подільського єпископа. Начальник головного управління пошт та телеграфів теж не дозволив своїм установам збирати гроші. Таке ж розпорядження зробив і попечитель Київської шкільної округи Зілов. Київський університет так нічого й не відповів на підписний лист. Було багато ще й інших перешкод, особливо з боку поліції та жандармерії, а генерал-губернатор Трепов брав на ревізію навіть діловодство Об'єднаного Комітету. Всіма засобами вороги намагались припинити справу з пам'ятником, коли ж це все не помагало, задумали ліквідувати діло через вищу державну установу — Сенат.

17-го січня 1913 р. київський губернатор прислав міському голові копію указу Сенату, який вимагав прислати пояснення до рапорту генерал-губернатора, з дня 25-го липня 1912 р., з проханням скасувати постанову Київської міської Думи з 15-25 вересня 1905 р. щодо організації Комітету будови пам'ятника Шевченкові в Києві. Довелось оп'ять відповідати, виготовивши «историческую записку», в якій підкреслювалась законність існування Комітету. Розглянувши справу, Сенат залишив прохання генерал-губернатора Трепова «без послѣдствій», про що й послав йому 8 жовтня 1913 р. указа, зміст якого цілком було взято з «исторической записки» Комітету.

Питання щодо місця пам'ятника теж відіграло чималу роль в заходах ворогів загальмувати справу.

Як я уже казав, місцем для пам'ятника Дума визнала садок проти Реальної школи, що й було затверджено губернатором у червні 1909 р. В січні 1911 р. Київський губернатор звернувся до міського голови з листом, в якому було сказано, що попечитель шкільної округи (Зілов) гадає, що місце, яке межує з «русскимъ учебнымъ заведеніємъ» слід

віддати під будування пам'ятника одному з діячів «русской истории». Тому, що з такою думкою згодився і генерал-губернатор, губернатор пропонував розглянути це питання в Думі. 13-го березня до Думи було внесено доклад «Кієвскаго Военно-Историческаго Общества» про збудування між Михайлівським монастирем та Софійським собором «историческаго пути» і про те, щоб одвести садок проти Реальної школи під пам'ятник св. Ользі. (Це — те ж саме «Общество», що збудувало на Печерську пам'ятник Кочубеєві та Іскрі, без згоди на те з міською Думою, бо, мовляв, пам'ятник будувався на землях військового відомства, чого в дійсності не було, бо всі вулиці та площі в Києві підлягають керуванню Думи). Пішла велика агітація й на засіданні Думи, на якому були всі гласні, за будування «историческаго пути» подало 46 голосів, проти 22. Щодо місць, які було запропоновано під пам'ятник Шевченкові подали голоси: за садок коло Золотих Воріт — 23 за, 46 проти, за перехрестя Пушкінської вулиці та Бібіківського бульвару — 31 за, 34 проти, за місце на Подолі, в сквері проти Олександрівської вулиці — 27 за, 38 проти і на Караваївській площі — 41 за і 24 проти. Отже, на цім «історичнім» засіданні для пам'ятника Шевченкові, замість місця проти Реальної школи, було одведено сквер на Караваївській площі.

З приводу зміни місця для пам'ятника Шевченкові, в засіданнях 12 березня та 18 квітня 1912 р., Комітет ухвалив: що, намітивши, на його думку, найкраще місце для пам'ятника, а власне проти Реальної школи, і одержавши його, він не вважає за можливе відмовлятися від своєї постанови; щодо місця на Караваївській площі, про яке він не здіймав питання, постановив: залишити це питання невирішеним.

Після цих засідань голова Комітету Дяков, з особистих причин, — не малу, мабуть, роль грало несприятливе відношення до справи вищої адміністрації, — 19-го квітня звернувся до мене з заявою, в якій просив мене виконувати обов'язки голови Комітету, бо він складає їх з себе, про що й сповістив Думу. Взагалі від цього часу відношення Дякова було подвійне: він і не ухилився від Комітету, і не брав активної участі в ньому, Комітет же, з тактичних причин, не бажав виходу його, як голови Думи, зі складу Комітету. Чи не гадала адміністрація шляхом розпорошення Комітету припинити справу, бо й мені губернатор Гірс запропонував: або залишити Думу, де я був гласним, себто вийти з членів Комітету, або залишити державну посаду — у міністерстві хліборобства, — бо, мовляв, «не может быть совмѣстима такая моя дѣятельность съ нахожденіемъ на государственной службѣ». Зроблені мною йому пояснення не змінили наказу і тільки після розмов з ним деяких гласних, що мали на нього вплив і які не хотіли доводити цю справу до думського скандалу, той наказ було скасовано.

Уважаючи питання про місце для пам'ятника нерозв'язаним, хоча, як я уже казав, Дума і одвела для пам'ятника сквер на Караваївській площі, Комітет не міг не порушити цього питання знову. Вуло зроблено анкету про такі місця: 1) Золото-ворітський сквер, 2) боковий сквер біля міського театру, 3) перехрестя Бібіківського бульвару та Пушкінської вулиці, 4) кінець Бібіківського бульвару, проти критого базару, 5) кінець Петровської алеї, за мостом, 6) сквер біля міського музею,

7) місце, де стоїть панорама Голгофа, 8) майдан біля кінної пошти на Подолі, проти електричної станції, 9) Олександрівський сквер біля Братського монастиря, 10) місце проти того ж монастиря, і 11) майдан коло трамвайної станції на Львівському базарі. В засіданні 12 листопада 1912 р. було обговорено всі ці місця і за місце, де стоїть панорама Голгофа, висловились всі члени Комітету, за кінець Петровської алеї 8, проти 3-х, і за сквер біля міського театру 6 — проти 5, а інші місця — відкинуто. Прохання про місце для пам'ятника Комітет не підіймав перед Думою, бо, через невдачу третього конкурсу і призначення іменного, вважав його за нечасне. Тим часом як у пресі, так і в громадськості це питання було пекучим: гадки й бажання були протилежні.

В засіданні 22-го грудня 1912 р. докладно було розглянуто справу щодо місця в кінці Петровської алеї, як більш відповідного, ніж ухвалене 12 листопада місце, де стоїть панорама Голгофа, і Комітет, більшістю 10 голосів проти 2-х, ухвалив уважати за місце для пам'ятника одведений Думою, без прохання Комітету, Караваївський сквер. Член Комітету Чикаленко Є., що стояв за Петровську алею, після цього вийшов з Комітету. Так, з неохідности, і залишилось для пам'ятника це невіддале місце.

Грошей на 1 липня 1918 р. Київський Комітет зібрав 100.000 карб., Полтавська Губерніяльна Земська Управа збрала 70.000 карб., Золотоноська Повітова Управа — 7.000 карб. Треба підкреслити, що ці тисячі складались справді з копійок і на ті часи виносили чималу суму.

Лариса МУРОВИЧ

Я ЖДУ ВЕСНИ

Я жду весни, бо мої сни
Показують в кришталі,
Що хтось до них сила рясних
Надій дзвінків коралі.

Весна прийшла і піднесла
Лиш хмар похмурі брови,
А у кришталі, де коралі
Влила тінь вечорову.

Я жду вітрів, бо їхній спів
Луною є просторів,
Де чути трелі ув оселі
Пташок крилатих хорів.

Та в'тру спів загомонів
Немов казав: кріпися!
А його дзвону вільні тони
З надією зійшлися.

На моїм полі, на роздоллі,
Там заспівали птиці,
Що ще весна прийде ясна
Така, як блискавиці!

Кв. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

КОНСТИТУЦІЙНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бл. п. князь І. Токаржевський-Карашевич († 18. 11. 1954) довгі роки працював над «Конституційною історією України». На жаль, смерть не дала йому закінчити її. У «Виз. Шляху» ми вже надрукували декілька уривків з цієї цінної праці, а тепер починаємо друкувати її початок, як цілість, що охоплює нашу Княжу добу.

ВСТУП

1 «Питання про те, хто ми, чиї ми діти, яких батьків, ким, за що закуті, — це й було це перше питання, розв'язати яке науково — як каже проф. Р. Лащенко в своїх лекціях з історії українського права — стало питанням національної честі».

Національна честь вимагає від нас знання нашого минулого і доброго розуміння, що з того минулого в нас, у нашій психіці, в наших звичаях, у наших традиціях залишилось і складається в один скарб, який, розуміючи його вартість, будемо продовжувати зберігати й надалі.

З причини вікового нашого бездержавного існування і поневолення наша історіографія підлягала впливам, головним чином, російської історіографії, рідше — польської. Тому, пишучи про наше минуле і наші традиції, в першу чергу буду старанно уникати всього, що викривлюючи поняття, переіначуючи факти і фальшуючи історичні дані, позбавляє нас нашої національної фізіономії. Це стосується в першій черзі до загального засвоєння термінології історичних, юридичних і навіть мовних, що їх зустрічаємо в наших і поважних учених та щирих патріотів.

Звертаючи увагу на тиранію примітивізму, якій підлягають наші вчені й письменники, будемо старатися трактувати, на протязі студій над цілим минулим української нації, всі прояви її існування не як щось відірване, замкнене в собі, ні з чим не пов'язане, або, що найбільше, сполучене з якоюсь східноєвропейською цілістю, яка ніколи не існувала, а як частину проявів європейського життя, життя Європи.

Українська нація постала з тієї мішанини рас, народів і племен, які пересувались на протязі довгих віків через українську землю, затримувались на ній, осідали, змагаючись між собою і всякаючи в одну гущу, творили одне ціле.

На українській землі людське життя існувало вже, як свідчить археологія, яких 2.000 років до Р. Хр., і на тій території, яку тепер займає український народ — перехрещувались старовинні культури, як егейсько-крітська, сирийська, гелленська, з пізнішими домішками скандинавськими, середньозахідськими і власне слов'янськими. Залишки т. зв. Трипільської культури свідчать про нашу вірність заповітам минулого

хоч би в мистецтві, а т. зв. скити, зображені греками, нагадують в одязі та вигляді українців новітніх часів.

За час постанови, оформлення і наче закріплення української нації, поминаючи всю археологічну, навіть передісторичну спадщину, слід уважати створення в X-му стол. Української держави з об'єднаних на цій території слов'янських племен. Ця українська держава підкорила собі потім інші слов'янські племена, що зовсім не значить, що вони включалися в один народ. В що вже зформовану українську націю всякали потім знову, на протязі віків, різні національні групи, які, одначе, знищали при цьому майже цілком.

Створення цієї Української держави X-го століття слід уважати за основний і дефінітивний початок існування української нації, що, одначе, зовсім не значить, що перед тим не існували на цій території якісь ближче неокреслені державні формації різних народів, спадщину яких, більш чи менш інтенсивну, прийняли пізніше слов'янські племена.

Нема вже сумніву, що осідком слов'ян була споконвіків рівнина на північний схід від Карпат по Вислі, Бугу, Двині та Дніпрі. Коли в VII-му та VIII-му стол. слов'яни почали, в наслідок нападів перед тим готів, а потім гунів та інших, розділюватися, рухатись і розселяватися, різні племена, які вже тоді відрізнялись різними питомими прикметами і мовними відмінами, правдоподібно, перемішались, себто — частини одного племені розселявались у різних напрямках. Тоді помічається характеристична річ, що всюди, де вони доходили до моря і мусили спинитись, себто там, де сама природа клала край їх посуненню вперед, там поставала «Україна»: над Адріатичним морем — «Країна», над Балтицьким — «Україна», над Чорним морем — наша рідна «Україна». Отже назва «Україна» не є, як з цього видно, чимось виключно зв'язаним із поняттям далеко віддаленої від якогось центру території — «на краю» земель, з тим центром зв'язаних, а скорше з поняттям чогось, чому покладено «край», що відрізняє від того, що є назовні — море, за морем. Подібність слів «Україна» і «окраїна» — по-російському заплутала це питання такою мірою, що українці в цьому не визнаються, а поляки створили мовні неологізми «Ukrainny» і «Ukrainy», які не мають у польській мові жодного сенсу.

Теорія, що Україна це «Mark, marche, pays-frontière» — є зовсім непевною гіпотезою.

На українській території жили: поляни — на середньому Дніпрі навкруги старої оселі, яку сьогодні називаємо Кисвом; деревляни — на північ і захід від полян, у частині сьогоднішньої Волині; воляняни — поділені, чи змішані з іншими племенами, як бужани, дуліби, може якась частина хорватів (червоних?); тиверці й уличі над Бугом і Дністром, і навіть за Дністром, у сьогоднішній Басарабії; сіверяни за Дніпром аж до Донця, в сьогоднішній Чернігівщині. Тиверці й уличі напевно, а може і сіверяни, в IX-му стол. доходили аж до Чорного моря. На півночі ці слов'янські племена стикалися з ляхами і дреговичами, а також з неслов'янським народом полексіянів, напевне литовського кореня (ятв'яги), яких якась частина всякла в місцеве слов'янське населення і залишилась серед мешканців нашого Полісся і Підляшшя.

З цих племен зформувалась українська нація, яка поширила в X-му й XI-му стол. свою державну владу на дреговичів і кривичів, предків нинішніх білорусів, та їх головні оселі — Полоцьк, Вітебськ, Мєнськ, на словенів, що жили там, де сьогодні стоять Новгород і Псков, старовинні слов'янські центри, і на племена радимичів і в'ятичів, що в околицях Смоленська змішались частинно з білоруськими племенами — слов'янських предків сьогоднішніх росіян.

Проф. В. Щербаківський гадає, що кривичі не були слов'янами, а литовцями, що прийняли слов'янську мову.

Новгород і Полоцьк в X-му й XI-му стол. були «домініями» Української держави того часу, себто — землями з власним ладом і самоуправою, в яких лише верховний нагляд належав до Київського великого князя. Племена радимичів і в'ятичів, про яких літопис говорить, що вони походили «від ляхів», чим польська історіографія часом хвалиться, були «колоніями», де в «окраїнних городах» стояли українські гарнізони і мешкали князі-губернатори, що стягали данину, і вже в XII-му стол. перестали входити в склад київського комплексу земель. Що Новгород і Полоцьк та залежні від них пригороди і князівства були майже незалежними, а потім зовсім незалежними від Києва, це зрозуміло тому, що це були культурні центри і військові осередки зформованих уже племінних угруповань. Інакше було з землями радимичів і в'ятичів та низки фінських племен, що їх Київська держава трактувала як свою власність, аж до XII-го стол., коли нащадки Юрія, позашлюбного сина Володимира Мономаха, відокремлюються, творять власну державну організацію.

Ані єдність династії, ані спільність церковної організації не витворювали національної єдності, бо вже в IX-му і X-му стол. різниці поміж чотирма слов'янськими групами були зазначені, і нації «*in statu nascendi*» (в стані народження) могли лише поглибити ці різниці. Натомість відокремлення, в державному розумінні, Галицько-Волинської держави від Київської — нормальне стремління всіх напів-удержавнених окремих провінцій у всіх народів — не перериває зв'язку поміж цією відокремленою частиною і Наддніпрянською Україною.

Коли у Франції створилось Бургундське князівство, могутніше за короля, воно стало майже незалежне.

Отже ті землі, спільність яких виступає виразно вже в X-му і XI-му стол., складають сьогодні те, що ми називасмо Україною, яка є етнічною єдністю.

Раз назавжди слід уважати, що первісна історична назва Русь стосується лише до земель, об'єднаних завдяки расовій єдності їх мешканців під кермою київської династії Русів.

Ці Руси, що об'єднали племена навкруги Києва, були скандинавського роду й походження, і перший їх вождь Рюрик був сином осілого в північнійонімецькій Фрізії Гальфдана (782), внуком короля Данії і Швеції Гаральда I (770), прозваного Гільдетаном, побитого при Враваллі Сігурдом.

Це був, поперше, рід, який прибув до Києва через Новгород, з дружиною і спільниками напівзавойовницької, напівторгівельно-колонізаторської імпрези.

Тому, що центром їх організації і промінювання став Київ, тому, що їх родини і дружина Русів поповнювались місцевим київським — полянським — елементом, то й назва Руси була засвоєна полянською землею. Поляни, потім усі близькі їм племена, а потім усі мешканці України — стали русинами, русичами, коли землі, які були лише «домініями» чи «колоніями» і їх населення стали руськими.

Щодо Білорусії і білорусинів, їх назву можна уважати за чужинецьку — може, польську, може нашу, бо самі вони напевно аж до XIX-го стол. так себе не називали, а лише кривичами, полочанами. Штучні назви — Біла, Чорна, Червона, Велика чи Мала Русь не мали ніколи характеру масового, а виключно географічний чи адміністративний і чужинецький. Як приклад, можна навести Великий Новгород і Псков, які, не зважаючи на те, що Рюрик насамперед затримався там і не був першим скандинавським конунгом, що шукав щастя в Гардаріку (як шведи називали схід Європи), не зважаючи на те, що там до сьогодні існують дві місцевості, названі «Русса», ніколи Руссю не були. Лиш дві страшні масакри новгородців і масове переселення їх на схід та заселення їх земель в'ятичами за часів Івана IV-го, включили їх до Московського царства, названого лише в XVI-му стол. «Руссю Великою».

Вживана сьогодні назва Україна, відома вже в XII-му стол. для означення тих самих околиць, має те саме історичне, географічне і етнографічне значення, що попередня назва Русь. Як уже раніше я сказав, вона має сенс останньої землі на краю слов'янського розселення, і то, коли далі йти вже не можна, а зовсім не сенс російського слова «окраїна» чи польського «kresy», «en marge» якоїсь державної цілості. Тому стосування цієї назви в першу чергу до давньої землі полян, так само, як і назва Русь, не перешкоджає прикладати її до соборного засягу всієї української нації. Отже Україною є так само Сіверщина, як і Галичина, так само Закарпаття чи Пониззя, як Полісся або Надозівщина.

2. Український народ дуже вірний давнім звичаям і вони в нього майже автоматичні. Так само, часто підсвідомо, зберігає він національні традиції, які інстинктивно пробуджуються, коли тільки з'являється можливість маніфестувати їх одверто. Традиції, як всенародні спогади, нарастають з віками, бо все, що на протязі віків — чи вільного, власного, державного життя, чи поневолення — відбилось в народній душі та залишилося в пам'яті, входить до однієї цілості. Кожний щасливий чи лихий вплив якимось відбивався на народі та викликав у нього таку чи іншу реакцію, і ця реакція була і є традицією.

Державні традиції української нації є в прямій залежності від її формації і походження.

Поняття нації є поняттям новим, воно оформилось якихсь сто років тому. Але духовні й матеріальні елементи, з яких це поняття зродилось, існували в найдавший давнині. Виявлялись вони зовні зі змінною силою. Дуже впливали на їх виявлення обставини зовнішнього порядку, напр., панування чужого народу, чи навіть одного племені над іншим і логічний наслідок такого панування — прямування до незалежнення, боротьба за волю.

Цінні праці таких наших учених, як от Степан Смаль-Стоцький, Вадим Щербаківський, великого збирача матеріялу і аналітика, як Михайло Грушевський, і знавців церковної історії, церковного права, як Олександр Лотоцький і Степан Томашівський, істориків і юристів, як Дмитро Дорошенко і Ростислав Лащенко, або Станислав Дністрянський, а також деяких польських і російських авторів, прізвиська яких будуть згодом подані в показнику літератури, ствердили:

1) що в IX-му і X-му стол. навкруги Києва склалася держава Русь, з названих вище слов'янських племен, з домішкою низки інших расових елементів;

2) що назва Русь, не зважаючи на позиції деяких противників т. зв. норманської теорії, скандинавського походження — належала передусім київській князівській династії і збудованій її членами державі;

3) що ця держава поширила своє панування на інші землі та племена, які не були Руссю, а лише руськими домініями або колоніями і вже в XII-му стол. старалися звільнитися від цього панування та цілком відокремлювалися;

4) що внутрішні поділи України, раніше — Руси, не впливали на розрізнення національної єдності.

В доісторичні часи, а потім на протязі довгих віків у часи вже історичні, українське населення мінялося у наслідок війн, наїздів щораз нових орд, винищувалось чи перемішувалось, одначе завжди виділялось в одну цілість.

Слов'янський елемент, не зважаючи на всі інші домішки, був основним у складенні української нації, хоч би тому, що велика частина України, майже цілий простір від Карпат до Дніпра, від Сяну й Буга, майже до Чорного моря був територією, на якій жили слов'яни в перших п'яти століттях по Р. Хр. В IV-му стол. починається, а в VI-му оформлюється, як каже С. Смаль-Стоцький, » у зв'язку з історією (наїздом, тимчасовим пануванням і зникненням) аварів (обрів) 558 р.« розпад цілості, великий розхід слов'ян. Тоді кінчається праслов'янська доба. Із свого правічного осідку слов'яни розходяться на всі сторони і всюди прямують »до моря«, яке аж у трьох місцях кладе край їх мандрівкам (проф. В. Щербаківський).

Встановити сьогодні якесь генеалогічне дерево слов'янських племен неможливо, одначе подібність назв місцевостей, певні мовні ознаки, або згадки літопису про походження радимичів і в'ятичів »від ляхів«, або наших західних, підкарпатських дулібів »від словін«, або про існування на тому ж Підкарпатті якихсь хорватів — наводять на такі думки:

1) Північно-західні українські землі є споконвічною — може 2000-річною — колискою слов'ян;

2) Слов'янські племена відокремились по якомусь, ближче нам невідомому, принципові споріднення між собою, бо коли в одноцільну гущу вмішувались племінні скупчення іншої групи, то літописці вважали потрібним це зазначити.

Як каже Степан Смаль-Стоцький, ще перед VI-им стол. якісь слов'яни доходили до Чорного моря; але можна припустити, що це траплялось

на протязі віків. Проф. В. Щербаківський каже: «Вже в неолітичну (новокам'яну) добу наша територія була заселена, і то незвичайно густо, хліборобським населенням як у степах, так особливо густо в перед-степі... Наші трипільці творили тут на Україні першу тривалу хліборобську осілість, суспільство малоазійсько-еламського типу, матріархального устрою і магічного (може, тотемічного) світогляду».

Отже, коли слов'яни, під натиском пробудженої рухливості та наїздів різних племен і нових етнічних груп, почали рухатись, вони могли шукати доступу до Чорного моря. Цим скріплювались їхні стосунки з готами, які пройшли через слов'янські землі, залишивши по собі психологічні впливи, як зникнення матріархату, встановлення індо-європейського патріархату, устрій родинний і родовий, класифікацію людей і родів, що міняло в багатьох речах попередньо незакінчені форми соціального життя. Вплив готів відбився й на мові, в якій залишились такі слова, як «князь» та інші — германського походження; можливо і деякі зачатки впливу християнства, бо саме серед готів вже в II-му стол. по Р. Хр. були християни. Це зв'язувало слов'ян з іранськими і тюрськими кочовиками, і з грецькими колоніями чорноморського побережжя, і давало нагоду засвоювати собі і гелленсько-римську культуру, якої вплив помічається в дальших віках.

Це припущення насуває нам вище згаданий факт, що «Україна» («Вкраїна»), «Країна» і «Україна» такі слов'янські країни, які прилягають до якогось моря. Так було над Балтицьким морем, над Адріатицьким морем, так могло бути і над Чорним морем. Це дає нам право гадати, що слов'яни вперто прямували до Чорного моря вже перед VII-им, чи навіть VI-им стол. по Р. Хр., та що дійшли до нього не лише гострим клином тиверців і уличів біля гирла Дністра, а значно ширше, майже на цілому морському березі, перебуваючи в затишній, віковій боротьбі з тим різномірним степовим, завжди напівкочовим населенням, яке робило із степів між Доном і Дністром битий шлях. Степи України ніколи не були порожньою пустелею. На них завжди було якесь населення, може, не завжди однаково численне, може, мінливе, але завжди якоесь зв'язане з населенням українським. «Дикими полями» можна було назвати їх не тому, що вони були дикою пустелею, а хіба тому, що на них, з огляду на постійну боротьбу всіх з усіма, витворились специфічні «дикі» умови життя.

Тими степами проходили віками різні орди зі сходу на захід і або вливались на Балканський півострів через Дунай, або вузьким проходом через Татри входили в моравську долину і просякали в середню Європу. З цими ордами боровся вже Святослав Завойовник, що поліг у бою з печенігами. Потім усі українські князі ведуть із степовими ордами постійну боротьбу і утримують постійні стосунки, і цей традиційний зв'язок і ця традиційна боротьба європейської, осілої християнської України з мешканцями українського степу переходить потім у спадщину на Литву, Польщу і Гетьманську державу. Боротьба ця є завжди, від коли існує Руська держава, на протязі віків боротьбою за віру Христову і боротьбою за землю, від якої наші предки були відсунені. Боротьба ця

є доказом, що коли готи, які прийшли до нашого краю з півночі, а не зі сходу, зрушили з місць різні слов'янські племена, то наші предки мусіли дійти аж до Чорного моря, бо твердо закоріненою тенденцією є постійний поворотний рух українського меча і українського плуга — у степ, до моря, туди, де кінчається Україна.

Виразну, одверту боротьбу зі степом, таку саму, яку вестимуть князі дальших поколінь і віків, таку саму, яку продовжуватимуть Ольгерд, Витовт, польські королі й південні старости, запорозькі лицарі й гетьмани, розпочали скандинавські Руси — перші Рюриковичі на київському троні, і ця боротьба була немов змістом їхньої політики і державного будівництва.

Слушно констатує С. Смаль-Стоцький: «Факт, що ще в X-му віку такий свідок, як Константин Багрянородний докладно розрізняє народність русів і слов'ян, мусить істориків заставити відмовитись від їх дотеперішнього погляду, бо з цього історичного свідoctва виходить, що й характер державних творів русів в IX-му і X-му віках, а може ще й XI-му віці, був властиво ще скандинавський».

Отже, коли ці руські-скандинавські державні твори виникли в трьох різних центрах, в словінському Новгороді, в полянському Києві і в чорноморській, правдоподібно, не слов'янській, а скоріше черкаській Тьмуторокані, і лише згодом природно втрачали свій скандинавський характер — націоналізувались, коли можна нам не зовсім точно висловитись, — то їх питоме, власне обличчя ставало в кожній з тих трьох державних конструкціях цілком інше (Володимир Мошнін: «Trece-Rusko Plemeslavia», V. 1927).

Хоч і у Великому Новгороді, і в Тьмуторокані якийсь час сиділи князі київського князівського дому, ми, однак, не можемо їх зараховувати до Руси, хіба лише до київських «доміній». Новгород лише дуже коротко міг бути зарахований до доміній, бо вже в XI-му стол. перебування там князів Рюрикового дому виглядає скоріше на випадкове, а тим більш цей характер мають князі литовські.

Тьмуторокань при Мстиславі Володимировичу не є зовсім залежна від Чернігова, це скоріше якась станиця, дуже зв'язана, майже колоніально, з Візантією. Коли потім чернігівські князі Ольговичі намагаються утримати за собою Тьмуторокань, це лише аспект боротьби за степ, це прямування до моря, від якого весь час намагаються відіпхнути Україну різні степові сили.

Скандинавська державна конструкція в Києві, сполучивши гармонійно північно-західні засади співжиття і організації з місцевими українськими формами і звичаями, витворила те, що традиційно вкоренилося в наші душі і тенденції, а в інших — навіть колись залежних від Києва — частинах європейського Сходу вилялося в цілком інші форми.

Націю творять люди, які расово, себто духовно і фізично відрізняються від інших, сусідніх національних скупчень.

Проф. В. Щербаківський каже, що про найменшу спільність між населенням території русинів (себто племен, які цю назву оформили і стали основою Київської держави) та населення майбутнього Московсь-

кого князівства в часи літопису не може бути жодної мови. Щодо згадки літопису про два слов'янські племена — радимичів і в'ятичів — то вони, як стверджує це й літопис, прийшли на ріки Рож і Оку «від ляхів» — цими словами літопис підкреслює, очевидно, що ці два племена не були однакові з раніше названими слов'янськими племенами. На погляд літописця, радимичі та в'ятичі не являли єдності з Руссю, а коли змішалися з 16-ти фінськими племенами, то зовсім утратили підстави для витворення цієї єдності.

Навівши низку аргументів і археологічних, антропологічних та етнографічних доказів, які стверджують деяку расову подібність українців до білорусинів і поляків та мешканців Підкарпаття і вказують на повну відсутність подібності з москалями, проф. В. Щербаківський закінчує свої висновки таким дефінітивним твердженням: «Думаю, що між Київською Руссю і початковим осередком Московського князівства в час від VIII-го до XIII-го стол., жодної єдності не було. Це стверджують нам і московські вчені великого авторитету» («Откоуду есть пошла руская земля», Українське Історично-Філологічне Товариство, Прага, 1931).

Початкові завоювання варягів-русів, які йшли зі своєї батьківщини, Скандинавії, на схід — до Гардаріку — зовсім не мали на меті створити одну Руську державу; а декому, як, напр., російському вченому, ворогові всіх проявів національних окремішностей на Сході Європи, проф. Ключевському, це здавалось не завоюваннями, а шуканням становища і праці, на яку князі «наймалися» для охорони порядку, а потім переходили з волости до волости.

Руська держава створилася в Києві і навкруги Києва за часів Ігоря та його вдови Ольги. Який був обсяг влади київського князя — окреслити трудно, але, мабуть, ця влада ґрунтувалась на авторитеті, яким княжий рід користувався серед варягів, як дає право гадати літописне оповідання про Олега і його промову до Аскольда і Дира при зайнятті Києва: «Ви не князі, а я князь, і от син Рюрика!» (ще вищого князя). Здається, що підтверджують це войовнича рухливість Святослава і те, що його син Володимир і внуки Ізяслав, Ярослав і Мстислав дбають про панування в окремих далеких територіях і «городах». Ізяслав стає дідичем полоцьких Рогволодовичів, Ярослав у свободолюбному Новгороді стає — так, як був його батько — князем-президентом, а Мстиславові, крім Чернігова і Сіверщини, дістається Тмутарокань — поле для лицарських подвигів.

Ступнево виробляється не національна єдність усіх цих окремих земель, а лише авторитет київського великого князя. Він стає великим, бо інші є менші і не мають його сили. Сила його полягає в Київській державі та її населенні.

Національно цілком окремо об'єднуються і оформляються чотири групи: українська, себто властиво руська, білоруська (кривицько-дреговицька), ростовсько-суздальсько-московська, себто російська, і новгородсько-псковсько-словінська, яку вже в кінці XV-го стол. і на початку XVI-го завойовує Москва, вирізує, нищить цілком. Від половини XII-го стол. Полоцьке князівство з Вітебськом, Менськом, почасти Смоленськом і вся

сьогоднішня Московщина, скупчена довкруги Ростова, Суздаля, Володимира на Клязьмі, стають цілком окремими державами, на які влада київського князя не простягається жодною формою, які не зв'язані з Києвом жодною спільною ідеєю чи потребою, не беруть жодної участі в житті Києва і тієї території, на яку він продовжує державно й культурно проминувати.

Навпаки, в ривалізації з Києвом, у бажанні позбутись його хоч би моральної зверхності, суздальсько-московські князі нападають на Київ, стараються принизити його, ограбувати, забрати з нього все, що матеріально забрати можна, і присвоїти собі його значення. Це зовсім не є того самого типу ривалізація, суперництво чи боротьба, яке поміж окремими князями в Україні за панування в Києві, або — італійськими містами і княжими родами; це не є, так би мовити, сварки в родині, під час яких почуття спільності залишається, це є напад зовнішнього ворога. Так уже Андрій Юрійович Боголюбський, який у 1169 р. напав і пограбував Київ, намагається створити власну митрополію і відокремити свою церкву від Києва; а коли це не вдається, то його наступники заманюють і перетягають до Москви київського митрополита, користуючись тяжкими обставинами, зв'язаними з татарським наїздом (Огієнко, Томашівський, Лотоцький).

Московщина за всяку ціну хоче унезалежнити себе від Києва, вона поступово здобуває свою самостійність, нехтуючи навіть кровними зв'язками між княжими родами.

Новгород і Псков, найстарші «города» і «факторії» скандинавських вікінгів, які давніше мали своїх конунгів, стараються, як кожна доміна, що почуває себе на силах, а не має якихсь вищих ідейних зв'язків з державним центром, відокремитися. Князів запрошують до себе без жодної діничної системи, по волі віча, яке тут набирає все більшого й більшого значення. Запроваджують у себе устрій, дуже наближений до устрою Генуї чи Венеції, зв'язуються безпосередньо з Німеччиною, із союзом міст, названим Ганзою, який їм стає ближчим від далекого підупалоного Києва, що колись тут панував.

В Полоцьку твердо сидять Ізяславичі, з якими часом виникають якісь конфлікти, як, напр., їх відоме ворогування з Мономаховичами, нашими чи московськими, але переважно це є мирне відокремлення, з яким погоджується Київ, як з чимось природним.

Отже українська, білоруська і московська (нині російська) нації формувались окремо з цілком різних елементів. Тому в них витворилась цілком різна психіка. Тому створились цілком відмінні погляди на власне минуле, тому в підсвідомості збереглись цілком різні громадські й державні інстинкти. Равіта-Гайворонський все сполучає разом, як належить не ученому, а пересякнутому ворожістю польському письменникові.

Тому, що в нашому минулому траплялись загальнонаціональні великі катаклізми, можна мати враження, що деякі цінності нашої історичної спадщини були нами на протязі віків розгублені й наші державні традиції забуті. Особливо постає таке враження, коли маємо перед очима

твори наших власних істориків і письменників, які, виховані в російських школах, зовсім заганяють українську науку, українські національні традиції у сферу чужої нам російської ідеології та тримають і науку, і цілу націю на ступні рабського епігонства. Трапляється це також і в тих авторів, які, хоч не проходили російської школи, але з дрібно-провінційальної заздрости і критики всього, що «польське», безкритично схиляють голови перед усім російським (або, навпаки). Так само невільничою стежкою за російською наукою, в усьому, що стосується до історії України, пішла французька наука, навіть німецька, не говорячи про інші.

Першою основою розуміння нашого минулого і наших державних традицій є відчуття нашої національної окремішності. Це також підстава нашої європейськості.

Над цим розумінням наших державних традицій і над прив'язаністю — може, лише підсвідомою — до них українського народу ми повинні поважно застановитись. Поважну увагу повинні ми уділити і почуттю окремішності української нації, почуттю, яке в нас є, в декого приспане, але все ж живе (Д. Донцов, Ю. Русов).

Європеець своєї національності не пояснює, не дискутує, не засновує її на негачії чи ненависті до чогось сусіднього, чужого. Він її відчуває, вона для нього складається не тільки з комплексу знань, а й вірувань і почувань, він нею і в ній живе.

Вільність українців добре розуміє різницю між собою і чужинцями і відчуває її; але захитує це розуміння і відчуття меншість, яка затемнює ясність понять і думок.

Різниці між расовим походженням, духовістю, світоглядом, укладом життя чи характером українців, поляків, росіян (москалів), словаків, білорусів, козаків, угорців чи румунів, зовсім не повинні викликати в нас ненависти, а лиш бажання зберегти і поглибити ці різниці, бо в них і лежать наша національна окремішність. Ми все відчуваємо інакше, про все інакше думаємо, реагуємо інакше на любов, ласку, небезпеку, насильство. Українець інакше приймає і релігійні засади, ніж поляк, москаль, румун чи маляр; він інакше ніж вони ставиться і до Заповідей Господніх і до життєвої практики.

Державні традиції української нації складаються з різних елементів, які на протязі віків наверстувались верствами одні на одних.

Починаються вони від гармонійного сполучення скандинавських, германських, занесених правових норм із місцевим звичаєвим правом, у якому знаходимо первні середньоазійські та грецько-римські, отже західноєвропейські з деякими іншими, правдоподібно, ще давніше місцевими.

Довгі віки недержавного існування, а перед тим — необхідність стосунків і боротьби з низкою східних народів (Візантією), а також тих народів, що на нашій землі грали панівну роль, принесли певну дозу впливів.

Розвиток подій і державно-правних норм та традицій не був чимсь відірваним від європейського життя, а є з ним пов'язаний багатьма аналогіями; тому слід нам усе це трактувати завжди в порівнянні з речами західноєвропейськими. При цьому, помітивши, що певні явища постійно повторюються в історії українських державних змагань і орга-

нізаційних форм, мусимо шукати їх причин не тільки в психіці українського народу, а й у тому геополітичному комплексі, до якого територія українського народу належить.

Рівночасно ми повинні звернути увагу, як на протязі цілого свого існування український народ розумів право, як сприймав закон і його примусову силу, за ким визнавав право встановлювати і пояснювати закони, хто, на його думку, мав право оберігати закони.

Великою вагою для наших державних традицій є належне розуміння традицій церковно-релігійних. Воююче православ'я і конфесійна боротьба українському народові чужі, це була завжди річ нав'язана, накинена чужинцями, чи викликана їх поведінкою реакція...

Під російським пануванням Українська Церква попросту опинилась у неволі; українська Католицька Церква залишилась тільки в Галичині, придушена польським впливом, а на інших землях набирає характеру суто польського, незалежно від обряду. Проте на протязі довгого часу в Церкві скупчуються майже всі вияви національного життя, і тому її устрій та норми, якими вона керується, мають для української державної традиції велике значення.

Відновивши свою незалежність, Україна прагне забезпечити Українській Православній Церкві автокефальні права, а Українській Греко-Католицькій Церкві запевнення повної свободи.

За часів, коли Україна не користувалася волею, змінилось життя, обидві Церкви, часом менше, часом більше, стали національними і, не зважаючи на поглиблення різниць між ними, зберігають своє релігійне й культурне значення. Пертурбації останніх десяти років можуть також мати деякий вплив на майбутню церковну політику незалежної України, але при сучасному устрою модерної держави та ставленні до релігійних питань, правдоподібно, це не торкатиметься догм громадських угруповань. Само життя, правдоподібно, виправить зловживання і помилки одних і других, а держава не буде входити в догматичні спори, які будуть вирішувати між собою самі Церкви.

В нашої історії саме цього ніколи не було! Завжди, коли виникали якісь причини до спірних розходжень, то це були наслідки втручання чужинецької політики, або чужинецького егоїзму. Так було під московським пануванням, так було під польським пануванням, так також, егоїстично, намагалася впливати Візантія.

Існування державної організації в середніх віках у цілій Європі проявлялося в трьох основних ділянках: 1) Церква, 2) судівництво, 3) війна. Всі три вимагали грошей, себто матеріального забезпечення, що дісталось добиччю і у вигляді данини.

Поза цими функціями, держава у своєму примітивному вигляді інших не мала. Все було залишено приватній ініціативі чи окремих людей, одиниць, чи людських скупчень, себто громад. Майже всюди громади поставали з родин, що розросталися в роди, які між собою нав'язували зв'язки, найчастіше територіяльні, творили волості, землі, князівства, держави.

Так само було й на українських землях. Українські землі в доісторичному своєму житті та в перших віках свого історичного існування,

завдяки характерові свого населення і географічному положенню над Чорним морем — властиво, великою затокою Середземного моря — тяготіли до півдня, до греко-римського світу.

Однак державно-творчий імпульс тим землям був даний людьми з півночі та германського світу, тими «варягами-норманами», які, чи дорогою нїїзду, як хочуть одні, чи напівмирного, напівколонізаторського, напівзавойовницького захоплення, як гадають інші історики, — стали стрижнями, навкруги яких творилась цілість.

Норманські конунги, їх дружини та супутники, прибуваючи на Україну, принесли з собою певні організаційні форми і закони, подібні до тих, що їх мали в себе, що були розповсюджені на Заході, і з konieczности мусіли їх пристосовувати до місцевих форм і звичаїв. А тому, що людина і людські скупчення в ті часи користувались дуже широкою автономною волею і самоуправою, то само поняття потреби та існування держави, як цілісної організації, звужується.

Вільні люди визнають тільки ту суверенність, з якою вони склали умову для того визнання, і тільки такі обов'язки, до яких вони добровільно зобов'язались. Правда, в кожному тодішньому суспільстві існувала й категорія людей невольних, але вони не мали голосу. Вільна людина не визнавала жодного податку чи грошового зобов'язання, крім тих, до яких сама добровільно чи в наслідок якоїсь необхідности зобов'язалась. Не визнавала також жодної судової влади, крім присуду рівних її, їх опінії, та разом з ними признаного зверхника — родового вождя чи виборного суверена.

Від цих понять маємо лише один крок до необмеженої монархії «з Божої ласки», бо вибір вільних людей передає вибраному всю їх волю, але не обмежує його волі, навпаки, збільшує її, як суму волі виборців, як владу навіть над вільними. Єдиним обмеженням монархії того часу була пошана до прав Божих, бо володар не може наказувати того, що Бог забороняє, та повага до природних прав і тих законів, що сам володар установив.

Понад загальновизнаним вождем було лише право Боже і право природи, і за порушення їх йому могла загрожувати лише відмова послуху.

Коли Гугон Капет, король французький, запитав свого васалїя: «хто тебе зробив графом?», той відповів: «а хто тебе зробив королем?». Між обидвома — володарем і підлеглим вільним паном — була мовчазна умова, яку скріплювала вірність традиціям спільного зусилля, династичного, дідичного провідництва, подібности ролі на меншому й більшому просторі ієрархії (A. Esmein, H. Nézard: *Elements du droit constitutionnel français et compare*).

Такі самі стосунки встановились і в Україні. Князь і династія стали konieczним елементом державного життя народу, представництвами якого були віча. Правові державні норми виникали із сполучення законів династії з українськими звичасвими законами, з умов князя з вічем, бо властиво в його особі скупчувалась влада виконавча, обмежена військовим командуванням, охороною і захистом людної, судовою владою та владою законодавчою.

Форми тих усіх влад не були такі складні та вироблені, як за наших часів, і розвивалися ступеневі; характеристичною, одначе, річчю є певна, може, більша, ніж на Заході, участь вільного населення в усіх згаданих вище ділянках державного життя. Тим не менше, вони дуже подібні до тогочасних західніх форм.

(Продовження в наступ. числі)

М. ВЕРЕС

НЕ ТРЕБА ПЛАКАТИ...

Не треба плакати, мій друже,
Ти — з плем'я тих, що без ридань
Ідуть невтомно, вічно-дужі,
Крізь бурі днів у ніжну рань.

Він теж іде. Не стримуй чину,
Не борозди слізьми чола,
Вояк — твій любий і мужчина,
На нього ждуть важкі діла.

Бо нам встелились дні гранчасті,
Їх треба з боєм перейти,
То ж не впивайся власним щастям,
Про долю інших думай ти

І хай звеличить біль розлуки
Сьогодні вам чіткий наказ,
Стисни ж, як друг, вояцьку руку
І поцілуй в останній раз,

А завтра вийди на світанні
До тих самих росистих мальв,
Вони вгамують всі зітхання,
Вони розрадять серця жаль

І перекажуть без омані
Про те, що чули од вітрів,
Чому то він тебе — кохану
На кіс повстанський замінив.

А ти подивись на небо,
На взмет заграє, тоді збагнеш,
Чом надійшла йому потреба
Піти слідом повстанських стеж...

Лише не плач, не плач, мій друже,
Ти — з плем'я тих, що без ридань
Ідуть невтомно, вічно-дужі
Крізь бурі днів у ніжну рань.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ПРО УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ КИЇВЩИНИ *

В українській літературі, яка займалася церковною архітектурою, дуже мало місця відведено дерев'яній церковній архітектурі на Правобережній Україні. А саме на Правобережжі до великої російської революції в губерніях Київській, Подільській і Волинській збереглося найбільше найстарших дерев'яних церков.

В 1901 році я вперше зробив екскурсію на північну частину Сквирського повіту, Київської губернії, та в прилягаючі частини Радомиського повіту. Об'їхав я тоді, поміряв та зфотографував, біля 30 церков. Усі церкви були старі, побудовані у XVIII-му столітті. Були це церкви тривежні з надзвичайно гарними іконостасами. Вже це перше знайомство з нашими церквами показало мені, що в нас у селах культура стояла досить високо.

Мені хотілося оглянути й Уманські церкви, і в 1904 році я зробив екскурсію в Уманський повіт. Там я сконстатував, що церкви були багатіші, ніж на північній Київщині, але того самого стилю. Часом траплялися п'ятивежні церкви, звичайно тоді з трьома віттярами, при чому всі три іконостаси були дуже гарно зв'язані між собою в одну цілість.

Фотографуючи та міряючи церкви, щоб передати в рисунку їх план та перекрій, я не опускав нагоди переглянути церковні книжки, як друковані так і писані. Мою увагу притягали старі книжки, і спочатку, ще в Сквирському повіті, я хапався за книжки (мінеї, псалтирі, апостоли і т. п.), що виглядали пошарпано й старі. Але зразу ж переконався, що такі книжки були вже з другої половини XIX-го або взагалі з XIX-го століття, а книжки з XVIII-го стол. та раніші виглядали дуже гарно, були цілі, тільки місцями засмальцовані руками або закапані воском. Помітив я теж, що ті старі літами, а не виглядом, книжки мали цікаві вкладні записи, або різного роду записи на маргінесах. Я старанно списував записи, записував назву й дату книги та все інше, що в ній було цікавого. Все це було незвичайно інтересне для мене, а особливо — книги візит. В кожній церкві вони були гарно впорядковані, складені до купи, шиті та гарно оправлені. Всі ці візити були писані польською мовою. В них, звичайно, коротко було описано, коли церква побудована, перебудована, поправлена тощо. Були й записки відповідного начальства.

Я звернув увагу особливо на те, що польською мовою були писані тільки візити, а всі ж написи на книжках були виключно українською мовою. Цікаво, що українська мова держалася тут у записках аж до сорокових років XIX-го століття. Навіть коли й ця частина України опинилася під Росією, то тут ще держалася українська мова в написах,

* З архівних матеріалів бл. п. проф д-ра Вадима Михайловича Щербаківського († 18. 1. 1957 р.).

тоді коли, напр., на Полтавщині вже всередині XVIII-го стол. проривається і московська мова, яка в XIX-му стол. панувала на Полтавщині в усіх записках.

Щодо різниці в якості книжок, то вона пояснюється тим, що в XIX-му стол. навіть у Київській Лаврі почали друкувати на дешевім папері й книжки швидко псувалися. Вже за кількадесять літ така книга цілком нищилася. Старі ж книги друкувалися на дуже добрім папері, який зовсім не псувався, хіба часом шашлі зі шкіряно-дерев'яної оправы переходили на папір та їли його, мов дерево.

З роками в мене назбиралося записів мабуть на цілий добрий том, але мені не пощастило ніде видрукувати їх цілістю. Одну частину записів я був дав М. Грушевському у Львові, надіючись, що він уважатиме їх цікавими і використає в друку. Але він, подержавши їх у себе, повернув мені та сказав, що вони для нього не цікаві. Тоді мені прийшлося розпихати їх по різних виданнях. Частина їх пропала під час різних моїх арештів, бо ж сама моя їзда до різних церков викликала в поліції підозріння. В мене був зібрався великий архів фотографій, мабуть більше тисячі, а коли додати до них ще й етнографічні фотографії, то разом їх було понад три тисячі. І все це загинуло в Полтаві. Випадково збереглися в мене список дат будови дерев'яних церков Київщини та частина плянів і перекроїв церков, зроблених олівцем, але точно в пропорціях. Частина фотографій була в мене ще в Празі, але там залишилася й напевно загинула.

Щоб було більш зрозумілим, чому в мене не пішло все нормальною дорогою, я дозволю собі відхилитися трохи вбік. В 1898 році, здається на самому початку місяця лютого, я був арештований у Москві, де тоді вчився на фізично-математичному факультеті. В кінці травня з тюрми мене випущено, але віддано «гласному надзору» поліції та відправлено в рідне село до батька, що був тут священиком. Приїхавши додому, я мусів сидіти в батьківій хаті, не маючи права поступати на жодну службу. А «гласний надзор» поліції наді мною був визначений на чотири роки. Я обклався книжками і взявся за студії. Через місяць одержав від свого товариша Андрія Ляпунова досить дешевий фотографічний апарат та всі «причандали» до нього. Тоді я почав студіювати й фотографію в доцента Преображенського. Вдома почав дещо фотографувати, очевидно всіляких наших найомих. Згодом, за тихою згодою місцевої поліції, я мав можливість заробляти трохи грошей у різних благонадійних поміщиків, підготовляючи їх дітей до гімназії. А деколи пішечком ходив до поміщика Тадея Рильського в село Романівку, що було на 36 кіл. віддалі від нашого села Шпичинець. У нього я часом проводив цілі тижні.

Тадей Рильський, батько поета Максима Рильського, був дуже інтесною людиною. В нього в хаті було чути тільки українську мову. Жінка його була простою селянкою з того ж села. Мав три сини. Старший, Іван, був молодший від мене на років шість, другий, Богдан, був ровесником і гімназіяльним товаришем В'ячеслава Липинського. Третій, Максим, був ще зовсім малим хлопчиком, років сім або вісім.

До Рильського влітку приїздив на відпочинок проф. Володимир Антонович. І мені було цікаво слухати розмову цих двох розумних людей,

власне історичних фігур, що зіграли важливу роль на українській сцені життя. Рильський скромнішу, але важливу, хоч мало кому відому, а про Антоновича нема чого й говорити. В протилежність до Михайла Грушевського, Володимир Антонович був дуже м'яким і приступним чоловіком. Охоче розмовляв з кожним, навіть з малими дітьми. І я користувався з цього. Звичайно по обіді, Рильський, тоді вже важко хворий туберкульозом, мусів лягти спати, а Антонович, узавши в руки газети, йшов під стару ялину, як казали, трисотлітню, і сідав собі читати. Я ніс йому плетене вигідне крісло, а коли він сів, тоді питав його, чи можу довідатись від нього про історичні справи. Він охоче згоджувався і відповідав мені на запитання. Фактично, його відповіді були лекціями, часом навіть двогодинними. Тоді я почав розуміти історію України не так, як учив Іловайський. Особливо цікавила мене археологія і Антонович давав мені дуже цікаві пояснення, навіть лекції, і з того часу археологія зацікавила мене практично. В той час я зфотографував під тою ж старою ялиною Антоновича і Рильського. Фотографія ця, до речі, дуже вдала, була вміщена в «Київській Старині» при моїм описі похорону Рильського в 1903 році.

В одній з таких розмов з Антоновичем, я, між іншим, запитав його, що мені робити з фотографічним апаратом, щоб принести якусь користь українській справі. Він, подумавши, відповів: «Думаю, що було б цікаво зфотографувати старі церкви по селах, бо вони швидко зовсім зникнуть і заміняться теперішніми синодальними, нецікавими». Я ж запитав: «А хіба ж наука ними не цікавиться? — »Зовсім не цікавиться, — відповів він. — Наші вчені не люблять возитися з апаратами».

Це й послужило мені потім стимулом, щоб досліджувати наші церкви. В розмові Антонович вияснив мені, що переді мною всі дороги до вчительської кар'єри закриті, бо для того, щоб бути гімназіяльним учителем треба скласти державні іспити в т. зв. «Учебному окрузі». Щоб одержати дозвіл на складення іспитів, треба бути «благонадійним» у поліції, а мені такого свідоцтва не видадуть і державних іспитів я не матиму права складати. «О, Боже мій, сказав я, а мені так хочеться скінчити університет!» — «Можете і працю написати, — відповів Антонович, — іспити скласти, свідоцтво про скінчення університету одержати, але не будете мати права складати державних іспитів, бо там вимагають «свідоцтва про благонадійність» від поліції. Та за той час, коли скінчиться у вас «гласний надзор», скінчить фізико-математичний факультет. Потім уже будете не під «гласним», а під т. зв. «особовим надзором» поліції. А скінчивши математичний факультет, поступіть на історично-філологічний».

Тоді Антонович розповів мені і свою історію. Він скінчив медичний факультет і був лікарем під час т. зв. «Кримської кампанії» 1854 року. Пізніше вступив на історично-філологічний факультет і був студентом ще в 1863 році, коли разом із Тадеєм Рильським виступив на нараді польських студентів проти польського повстання. Тоді Антоновича і Рильського поляки чуть не забили стільцями, але ближчі товариші врятували їх.

Пізніше я так і зробив, як радив Антонович. Іншим разом я довідався від нього про цікаву історію з прадідом чи дідом Тадея Рильського.

Його дід чи прадід учився разом з іншими студентами у школі Василянського монастиря в Умані саме тоді, коли виникло гайдамацьке повстання, описане Шевченком. Коли студентів вивели з бурси, щоб повбивати їх, Рильський і ще один його товариш стали навколійши та почали співати відомий кант: »Діво Маріє, Мати Руського краю«. Повстанці, почувши їхню молитву, відпустили їх, бо побачили, що вони українці.

Всі ті та інші міркування спонукали мене при першій можливості взятися до фотографування наших сільських церков. Місцева поліція постаралася скоротити мені »гласний надзор« і вліті 1901 р., 1-го серпня, саме на Маковея, я почав екскурсію, яку закінчив перед самим Успенням Богородиці. За той час я зфотографував та обміряв біля 30 церков. Після цього я почав мріяти про те, що може мені вдасться зробити архів з усіх старих, ще існуючих церков Київської губернії. Тої ж осені мені пощастило звільнитися від військової повинності і після Різдва я переїхав до Києва. Тут знайшов собі квартиру на Паньківській вулиці, в якій прожив, здається, цілих три роки. Жив я з т. зв. »уро-ків«, себто — лекцій, або, інакше кажучи, підучував дітей, всіляких гімназистів та гімназисток. До обіду ходив в університет слухати лекцій. По обіді ходив також у фізичну лабораторію, а в ясні ночі — в обсерваторію. Учився так, що з мене, як кажуть, аж пір'я летіло. Тоді я здав іспити за два роки й почав писати кандидатську працю з астрономії. Крім цього ходив ще слухати лекції історії мистецтва проф. Павлуцького.

Вліті 1902 р. відбувся в Харкові Всеросійський археологічний конгрес, а черговий конгрес призначено на 1905 рік у Катеринославі. В Києві при університеті засновано Підготовчий комітет для того з'їзду (при інших українських університетах були такі самі комітети; звичайно, в тих університетах викладовою мовою була російська мова, а напрям їх був офіційний).

Восени 1902 р. я одержав запрошення взяти участь у засіданні Підготовчого комітету. Мій брат, що вже скінчив університет і залишився при університеті степендіантом на підготовку до доцентури з історії, розповів Іванові М. Команіну, директорові Центрального архіву, про мою церковну екскурсію, саме тому він запросив мене показати мої матеріали. Я приніс на засідання свої фотографії і познайомився з директором Городського музею Біляшівським та з професором історії мистецтва Павлуцьким. З Команіним і отцем Сіцінським з Кам'янця Подільського я був знайомий уже раніше. На засіданні мені запропонували далі співпрацювати з Комітетом і збирати матеріали, на що я радо погодився.

З директором Городського музею (перейменовано потім іменем імператора Олександра чи Миколая, не пригадую точно) М. Ф. Біляшівським я увійшов у ближчі стосунки. Як директор музею він одержував тільки 75 руб. місячно, а вижити на ті гроші було дуже тяжко. Музей був нещодавно побудований. В ньому лежали різні археологічні збірки, якими завідував Хвойка. Дізнавшись від мене, що наші церкви мають багато старих килимів і підризників, Біляшівський почав їздити по церквах Полтавщини і збирати старовину для музею. Але грошей на ці

подорожі не можна було дістати, тому справа йшла досить кволо. Пізніше збиранням килимів та вишитих підризників для музею почав займатися і мій брат Данило, але в 1904 р. його, як прапорщика запасної служби, покликано до війська і він утратив можливість далі займатися збиранням речей.

Я щоліта далі робив свої екскурсії по селах. Скінчивши математичний факультет, записався на історично-філософічний і слухав лекції історії мистецтва у Павлудького, а з української літератури в проф. Перетца.

В 1905 р. в серпні відбувся Археологічний конгрес у Катеринославі. Я прийшов із своїми матеріалами про церкви. Графиня Уварова, яка після смерти свого чоловіка стала постійним головою Московського археологічного товариства та головою Всеросійських археологічних з'їздів, вимагала від мене, щоб я прочитав на з'їзді свій реферат. Я сказав, що хочу читати українською мовою, але вона не погодилася. Тоді українська група (43 осіб) подала заяву-протест проти недопущення української мови на цьому конгресі. На церковно-археологічній секції, що була найпарадніша, я мусів прочитати свій реферат. Крім того мав ще бути доклад Павлудького про Пересопницьке Євангеліє і реферат поета Філянського про сивежну дерев'яну церкву в селі Великій Березівці на Чернігівщині. Не маючи змоги читати реферат українською мовою, я все ж таки вирішив закінчити його хоч українським мотто з поета Старицького і просив у наших людей підтримки.

На засіданні церковно-археологічної секції були присутні: місцевий архієрей і губернатор, що прийшов в повній своїй парадній формі, а тому й інші земські та урядові чиновники були у своїх парадних мундирах, з орденами на грудях. Також професори, члени конгресу, були в парадних уніформах. Уся ця «звіздохресна» парада в присутності численної публіки відбувалася в залі Потьомкінського палацу в Катеринославі.

В мене рябіло в очах від тих золотих ковчирів, вишитих золотом прикрас одягу і орденів на грудях. Мій реферат для широкої публіки був цікавий тому, що я ілюстрував його рисунками церков на 50-ти великих аркушах та наліпленими на великих картонах фотографіями, яких було до 300. Тому, що заголовок мого реферату говорив про українську архітектуру дерев'яних церков, то перед тим, як я мав почати виклад, проф. Успенський, директор Російського візантологічного інституту в Константинополі, заявив, що черговий (себто мій) реферат має говорити про якусь українську архітектуру, якої він не знає, додавши до цього ще кілька іронічних завваг, щоб показати, що мій реферат буде якоюсь видумкою чи фантазією. Ця його промова пригломщила й пригнітила українців, членів Конгресу, але на мене особисто не зробила жодного враження. Навпаки, я відчув виклик на бій. Я вже перед тим чув, які теревені про Україну говорив проф. Ключевський, якого я цілий рік слухав у Москві. Попавши в Москві в тюрму, в «одиначку камеру», я мав багато часу обдумати та оцінити навіть таких важливих російських учених, як проф. Ключевський.

Я почав викладати. Графиня Уварова так зацікавилася, що підійшла до мене й почала розглядати ілюстрації. Кожне своє твердження я доводив моїми рисунками і фотографіями. Вкінці сказав, що ті дерев'яні

церкви гинуть, що вони показують стиль чисто український, який не має нічого спільного з московським церковним стилем. Закінчив словами покійного Старицького: «Гайда ж в поле, гине нива, додамо до праці рук і хоч не ми, то може внуки наші дочекають жнива».

По закінченні мого реферату в залі запаувала гробова тиша. Я чекав, що мені поставлять запитання, але всі мовчали. Уварова зайняла своє місце голови Конгресу і звернулася до проф. Успенського, щоб він тепер, побачивши матеріали, висловив свою думку, але він тільки розвів руками. Тоді вона звернулася до Покришкіна, члена Петербурзької академії наук, професора церковної архітектури й мистецтва. Він висловив кілька невиразних фраз, які можна було вважати за позитивні. Потім Уварова звернулася ще до кількох академіків, але жоден з них не хотів ні ставити запитань, ні висловити своєї думки. Тоді вона встала і сказала: «Від імені Президії конгресу поздоровляю референта з відкриттям нового мистецтва». Аж тоді зірвалася буря оплесків.

Засідання закінчилося. До мене почали підходити зовсім незнайомі мені люди, щоб познайомитися. Напр., харківський професор Редін і академік Покришкін. Останній тряс мені руку і хвалив мою працю. Графиня Уварова закликала мене і сказала, що восени вона буде в Києві й поговорить зі мною про видання друком мого реферату та ілюстрацій до нього.

Восени, коли я зустрівся з нею в Києві, вона сказала, що видасть мої матеріали ще й заплатить мені 200 рублів. Але перед тим я бачився з Олександром Грушевським і він заявив мені, що всі мої матеріали напевню видасть НТШ у Львові й про це він напише своєму братові Михайлові. Отже, спираючись на цю обіцянку, я відповів графині, що гроші для мене не грають ролі, для мене важливе те, щоб мій матеріал був видрукований українською мовою. Вона не погодилася на це, і ми розійшлися. Олександр Грушевський писав до свого брата в справі видання моїх матеріалів у Львові, але Михайло Грушевський цікавився тільки історією й не звертав уваги на мої матеріали. Тому в Записках НТШ вмістив тільки короткий витяг з мого реферату та небагато рисунків, що були необхідні для зрозуміння тексту. Після того дорога до графині Уварої вже була відрізана мені. Колекції негативів і фотографій загинули пізніше. Частина їх загинула під час моїх арештів у 1906-7 роках, а остаточно все загинуло під час мого виїзду за границю, до Праги, в 1922 році.

Так загинуло багато фотографій чудових наших церков та іконостасів. Тільки дещо з того вдалося мені помістити в першій томі «Українського Мистецтва», виданім 1913 р. у Відні. Тепер збереглося в мене тільки кілька фотографій, а більшість залишилися в Празі. Так загинула праця п'ятих років, молодечих і ентузіастичних, зроблена з невеличкою підтримкою інженера Васильєва, який дав на ту ціль 100 руб., Київського комітету, який дав 160 руб. та Олександра Грушевського, який двічі дав мені по 50 руб. Решта — це були мої власні гроші, зароблені лекціями.

Отак мені ціле життя моє не везло — «ні втік, ні догнав». Цілий вік працював, як рудий віл — і все пішло намарно. І тепер сиджу над працею, точніше — над двома чи трьома, і не можу скінчити, бо тут нема

книжок, а до Парижу або Риму не дістануся (бл. п. проф. Щербаківський жив у той час в Німеччині, ред. «В. III»). Маю готову книжку з добрими ілюстраціями п. з. «Українська хата», маю добру німецьку рецензію на неї (книжка написана двома мовами — українською і німецькою), та нема кому її видати.

Але я, захопившись думками, відступив убік від головного. Мої подорожі по церквах в Україні робили на мене таке враження, як потім в Італії моя екскурсія по музеях і церквах. Тоді я зрозумів, чому наш нарід завжди весною йшов на прощу в Київ. Оті прочани ходили в Києві по всіх церквах, розглядали й милувалися різьбленим мистецтвом іконостасів, мальованими образами, слухали церковних співів. Це розвивало їхній естетичний смак, що вони його відчували в стилі барокко. Тут, на Правобережній Україні, була вся мистецька краса і культура Київської України з XVII-их і XVIII-их віків. Тут культура була далеко могутніша, ніж на Лівобережжі, бо і в маленьких селах, у маленьких церквах були чудові різьблені іконостаси, яких головним орнаментальним мотивом була виноградна лоза, відповідно до слів Христа: «Аз есмь лоза вы же рождіє».

Тогочасні різьбарі мали, мабуть, якісь свої центри, в яких зберігалися різні матеріяли. Це видно з того, що всі іконостаси робилися з дуже добре висушеного липового дерева, бо я ніде не бачив старих іконостасів, щоб їхні колонки були потріскані. А вони ж усі були ажурної роботи, себто — колонка представляла циліндер із видовбаною серединою, так що виноградна лоза була подібна на дійсну лозу, покручену, з гіллячками, на яких звисають листя і грона винограду. Всі вони, звичайно, були гарно позолочені, тільки дуже рідко були помальовані олійними фарбами. Я не бачив багато таких іконостасів у нових церквах, побудованих у другій половині XIX-го і в XX-му віках. Вони, здебільшого, були потріскані, бо дерево нових іконостасів не було добре висушене. В старі часи не було штучних сушарень і дерево висушувалось у сухому місці впродовж 30-40 років. Отже різьбарі мусіли мати добре зорганізовані великі склади липового дерева в різних містах, бо коли ми переглядаємо, скільки церков будувалося за один рік, то бачимо, що в середньому їх будувалося не менше ніж 20. І стільки ж будувалося іконостасів. Але коли церкву можна було перебудувати за один рік навіть без висококваліфікованих майстрів, то іконостас навпаки — він не міг бути побудований за один рік, на це треба було два або й три роки, в залежності від розміру іконостасу, а найголовніше було те, що різьбарі й малярі ікон мусіли бути висококваліфіковані у своїм мистецтві. Що так мусіло бути, я переконався таким способом:

Селяни мого села Ішпичинець, Сквирського повіту, побудували нову церкву в 1893 році. Тому, що відомий багач Терещенко пожертвував на цю церкву 5.000 руб., бо частина землі (900 га) в нашому селі належала йому, то мій батько, місцевий парох, і селяни звернулися до нього, щоб він порекомендував архітекта й будівничого. А що Терещенко помагав не одній парохії (мав більше сотки сіл у своїм володінні, себто — землю в тих селах), то мав він і свого архітекта Мурашка, який одночасно мав і своїх т. зв. «підрядчиків», що займалися й самою будовою. Мурашко подав план церкви, дуже гарний, і проєкт іконостасу, ще гарніший.

Але коли вже все було побудовано, тоді церква показалася невдала, іконостас був плоский, без різби, і дуже швидко потріскався.

Пізніше, коли я почав їздити по церквах фотографувати їх, то в першій поїздки зі мною був селянин з нашої села. Він скінчив прихоську школу, а що був дуже здібний, поїхав на літні двомісячні шкільні курси в Києві, після чого став учителем у нашій таки школі. Об'їхавши зі мною біля 30 церков, він побачив, що старі церкви і старі іконостаси набагато кращі, ніж нові, бо вони мали український стиль, були дійсно мистецькі, а іконостас добре гармонізував з цілою церквою. Тоді він почав агітувати, щоб в церкві мого села справити кіот старого стилю. В 1906 році Жівоча громада склала 300 рублів і звернулася до мене, щоб я замовив у Києві такий кіот. Я почав ходити по іконостасних майстернях, але мені показували тільки шаблонні московські проєкти. А коли я казав, що хочу, щоб по обидвох боках ікони були різблені колонки, то мені відповідали, що тепер так не роблять і ніхто не вміє так різбити. Нарешті, я прочитав у «Громадській думці» оголошення іконостасної майстерні п. Дерев'янка. Я пішов до нього. Він також сказав, що такого кіота не може зробити, але порадив, щоб дістати дві старі колонки з старого іконостаса. Решту він доробить, бо сам він не різбар, а тільки маляр. Ікону Матері Божої намалює за старим зразком. Я поїхав в одне село, дістав останки старого іконостаса, привіз Дерев'янкові, а він виготовив кіот, яким селяни були дуже задоволені.

На Правобережній Україні мусіли бути свої мистецькі малярські й різбарські школи, що були під впливом західного мистецтва, бо зміни стилів на Заході зараз відбивалися і на наших іконостасах. На наших іконах бачимо, як барокко переходить у рококо, з усіма фазами цього переходу. Але це не були прості копії з чогось західного, бо на Заході не було іконостасів, то було володіння кожний раз новим стилем, його духом, що виявлялося в застосуванні до нових іконостасів інших розмірів, інших пропорцій та окремих частин і деталей. Але кожний раз це була окрема мистецька стильова цілість. Очевидно, що таких різбарських майстрів мусіло бути багато десятків хоч би в одній тільки Київській губернії.

Подам ще одну особливість наших іконостасів. В наших іконостасах постійно вживалися різблені з дерева статуї, особливо в самій горі. Там, звичайно, було Розп'яття з різбленим хрестом, статуями Божої Матері та Івана, а навкола — різблені ангели на різблених же хмарах. Це т. зв. італійські «Putti», але не треба думати, що це особливість чисто уніяцьких церков. У Ромнах, Полтавської губернії, була церква, в якій замість ікон Богоматері, Ісуса Христа і св. Миколая, що його ім'я мала церква, були статуї в $\frac{3}{4}$ людського росту. Також, напр., в самій Києво-Печерській Лаврі у вівтарі стояли статуї Христа і 12 апостолів. Їх бачив ще мій батько, коли вчився в Київській бурсі. Він оповів мені й такий цікавий випадок:

До Києва був призначений якийсь новий митрополит, «настоящий» москвин. Коли він прийшов до Успенської церкви в Лаврі й побачив у вівтарі ці статуї, зараз же наказав послушникам: «убрать этих болванов». Послушники кудись їх винесли. Але коли той же митрополит-москвин прийшов удруге, він побачив статуї знову на своїх місцях. Подразненням

голосом звернувся до ієромонахів-схимників, що відправляли Службу Божу у вівтарі: «Я же приказал убратъ етих болвановъ, а они опятъ здесь». Тоді найстарший із схимників відповів йому: «Не ти їх тут поставив, не ти їх звідсіль і приймеш». Звичайно це не подобалось москвинам, і коли старі ієромонахи вимерли, тоді напхали туди багато монахів і послушників москвинів, а ті вже і статуї повиносили.

Коли я був у перших клясах Київської гімназії, то в Лаврі, в Успенській церкві, ще бачив чудовий іконостас, високий на шість чи навіть на сім ярусів. Колонки були чудово різьблені. Потім, у 1906 р., я бачив вже тільки один ярус, а всі верхні були зняті й невідомо, де ділися. Я не міг знайти й сліду по них. Очевидно, їх знищено.

Але скульптура і статуї були не тільки в Україні. Академік Перетц, приїхавши з Петербургу до Києва, оповідав мені, що в Новгороді Великим у монастирі Миколи Можайського була різьблена з дерева статуя цього святого. Коли до цього монастиря приїжджав з Петербургу на візитацію митрополит, або якась інша дуже важна «персона», то монахи виносили статую, клали в човен і вивозили її на озеро Ільмень. А коли візитатор виїхав, монахи привозили статую назад і ставили її на своє місце, бо вона була дуже шанована народом.

Москвини взагалі були проти статуй. В них субстратна маса народу — східньо-фінська, або інакше — урало-алтайська, і можливо, що це відіграє свою роль через підсвідомі імпульси. Згадаймо, що у Візантії т. зв. «іконоборство» особливо яскраво виявилось за короля Льва з Ісаврії, бо він був семіт. А семіти (араби й жиди) завжди були проти образів і статуй. Мабуть те саме було і з номадами, бо номади взагалі не люблять статуй. Мабуть те саме було і з монголами, особливо тоді, коли вони прийняли магометанську (семітську) віру. А тому, що москалі по суті урало-алтайці, що доказують навіть їхні етнологи, то вони теж підлягали цьому «статуїоборству».

Після прийняття християнства Володимиром Великим і офіційного хрещення київського населення, вплив Візантії стає щораз сильніший, але треба сказати, що в Криму починає дуже сильно впливати Італія і Рим через ту колонію, — колись Пантікапей, а тепер Керч і Теодосію, — якою заволоділа тоді Генуя, надавши їй ім'я «Кафа».

Генуезькі впливи йшли з Кафи далі, на північ до Києва, особливо на Дін. Очевидно, що генуезькі архіви того часу, коли ще Генуя держала Кафу в своїх руках, мусять мати чимало документів, цікавих для історії України. Варта б пошукати за такими документами, та не тільки в Генуї, а також й у Венеції, яка, маючи сильну флотилію, мусіла посилати свої кораблі і на Чорне море до колишньої своєї колонії — Керчу. В таких документах українці можуть фігурувати як черкаси. Це тим більше можливе в Італії, бо знаємо, що значно пізніше, в кінці XVI-го, а особливо XVII-му і XVIII-му століттях, московські джерела звесь час знають українців під ім'ям «черкасів». Українські городи москвини називали «черкаськими городами».

Генуя мусіла відступити Кафу туркам. А коли татари відрізали Крим від України, занявши степ, то впливи Єгєйщини і Середньоземного моря мусіли зменшитися, але не були зовсім перервані. Річ у тому, що під час війн із турками і кримськими татарами, багато українців попадало в

турецький полон. І тут, у турецькій неволі, українці зустрічалися із середземноморським світом і його культурою. Після кількालітнього перебування в полоні багато їх верталось додому і часто приносили з собою знання не тільки турецької мови, а й інших мов, напр., грецької та італійської, а також знайомство з архітектурою та образотворчим церковним мистецтвом, з технікою вишивок і т. п. Так, напр., Лев Можарський, вернувшись із полону, відкрив у волинському городі Слуцьку спеціальне виробництво славнозвісних случьких золототканих поясів. Інші знайомилися з малоазійським килимарством, і, повернувшись додому, відкривали килимарські майстерні. Часто з полону верталися козаки вже старими, знесиленими людьми, й тоді вступали в монастирі.

І от в монастирі такі козаки-монахи вносили те, що набули в Туреччині — різні знання технічні, особливо мистецькі, в різних галузях мистецтва, в різьбарстві, малярстві та у співах. Вони старалися надати монастирям і певну естетичну принадність, а з другого боку — давали добрі поради, бо багато пережили, багато бачили й багато знали.

Наш народ взагалі любить мистецтво. Тому перед большевицькою революцією ми бачили, як він тягнувся до Києва, йшов на прощу до монастирів. До першої світової війни влітку до Києва приходило не менш двох мільйонів селян. Це звалось — йти на прощу, себто — на прощення гріхів. Тоді в травні місяці на всіх вулицях Києва і площах можна було бачити масу селян, головно жіноцтва. Бажанням прочан було побачити якнайбільше церков, ззовні та всередині, подивитися на образи й іконостаси, послухати чудового церковного співу. І вони, вернувшись додому з такої прощі, вміли розказати про те, що бачили в Києві. Я, власне, від таких прочанок уперше почув про красу тої чи іншої церкви. А в наших церквах, як і скрізь в Європі, відбивалися всі стилі — готика, ренесанс, барокко, ампір. Збереглося чимало і візантійського та романо-візантійського. Було дещо й молдавського. Мусіла відбитися й італо-критська школа. На жаль, мистецькі студії в Україні почалися тільки в кінці XX-го віку і не встигли зібрати фотографічного матеріалу. А московсько-советський уряд понищив незрівняної краси і вартости пам'ятники, руйнуючи старі церкви, а нові перетворюючи на шпихлірі.

Траплялися в нас італійські та еспанські впливи, що приходили до нас рідко коли безпосередньо, а звичайно через німців і чехів. В наших церквах можна було бачити копії Богоматері Мурільйо, Рафаеля та інших відомих малярів. У церковних співах відбилася в нас й італійська школа. Згадаємо, що київлянин Березовський, відомий, ранопомерлий, багатонадійний церковний композитор, учився у Больоньї. Так само і Бортнянський. Ще оригінальніший композитор Ведель, також київлянин, учився в італійця Сарті, хоч уже в Києві.

Після остаточного завойовання України Москвою, всі контакти України з закордоном, у тому і з Середземним морем, були перервані, що дуже уjemно відбилося на культурі України.

Дмитро ПІТОГРИН

ДО ЕВОЛЮЦІЇ СВІТОГЛЯДУ І ФРАНКА

(»СМЕРТЬ КАІНА«)

(Закінчення, 2)

III

Франкова легенда »Смерть Каїна«, як ми вже згадували, є немов продовженням, чи радше — закінченням Байронової містерії »Каїн«. Вже з самого заголовку твору видно, що Франко не бажає залишити свого героя з тавром прокляття у вічній мандрівці з приводу страждання його душі, так як це зробив англійський поет, але поведе Каїна, крізь труди й терпіння, до пізнання найвищого людського ідеалу, щоб після цього дати йому вінець смерти.

Загальний зміст легенди »Смерть Каїна« такий:

Після вбивства Авеля, Каїн довгі роки блукає по землі і не знаходить собі пристановища. Блукає він з тавром Божого прокляття, що наражує його на різні терпіння, але не допускає до нього смерти. В своїй душі Каїн чує ненависть до всіх людей, до цілого світу; ненавидить навіть самотню супутницю його скитання, свою сестру і дружину Аду, »котру колись любив він більш вітця, і матері, і більш всього на світі«³⁰.

Однак Ада не опускала Каїна; в великій любові до нього вона покинула всі радощі й вигоди життя, щоб ділити прокляту долю свого мужа:

»Наче тінь
Вона ходила з ним. І з уст її
Ніколи Каїн не почув докору,
Хоч вид її, і голос, і любов
Були йому найтяжчим, ненастанним
Докором.

.
Була мов нитка срібна, що в'язала
Самотнього, запеклого з життям
Людей. Теплом, що жевріло в її
Жіночим серці, силувалась гріти
Убийці душу«³¹.

Коли ж по довгих терпіннях Ада вмирає, Каїн лишається самотній, без жодної мети у своїй дальшій мандрівці.

»Де? Куди? Пощо?
Про се давно не думав він. Що й думать?
Куди б не йшов він, де б не завернув,
Усюди сум однакий, самота
Однак і однаке горє люте!«³².

³⁰) І. Франко: »Смерть Каїна«, Твори, том X, стор. 369.

³¹) Там же, стор. 369-70.

³²) Там же, стор. 371.

Аж одного разу, коли Каїн ішов пустинею, зір його зупиняється при заході сонця на привиді, що зображає високі стіни втраченого раю. Проклинаючи той привид, він намагається відвернути від нього увагу, однак сили його опускають, а його душа »мов нетля в жар, летить туди, до брам хрустальних раю«³³.

І Каїн проти своєї волі й постанови, що диктувала йому втікати на схід — якнайдалі від раю, прямує на захід. Від смерти брата до цього часу він блукав без мети, — »аж ось перший раз мета йому заблисла. Дух його втомлений на ній спочити може«³⁴. Віднайшовши цю мету своєї мандрівки, Каїн поборює різні душевні й фізичні перешкоди та прямує до її стін, знаючи, що терпіння його можуть тільки побільшитись, однак смерть не скоротить їх, бо »Божєє клеймо, наложене на нього, гнало геть від нього всяку твар, усяку смерть«³⁵.

Вкінці Каїн доходить майже до мети — до стін раю. Та після довгого й безупинного шукання, входу до раю знайти не може. В розпачі він намагається просити Бога, щоб уможливив йому хоч глянути на цю мету його мандрівки і його вічного страждання:

»але з уст його гордії, богохульні речі
Лились. Затвердле довгим болем серце
Лиш шарпалось, коритись не могло.

А далі, заспокоївшись, сказав:

»Нехай і так! Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках. Я втратив
Дідицтво раю. Хай і так! Не місце
Мені в ньому. Та за весь біль безмірний,
За всі ті муки без кінця, що зніс я
Й зносити буду, доки тільки буду —
Одного лиш бажаю я, о Боже!
Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилинку,
Хоч з далека заглянути у рай!
Хоч оком кинути на се дідицтво,
Котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Лиш миг пеліхи!
А там нехай ідуть всі муки й кари.
Які судилися мені!«

Отак,
Простягши к небу руки, він молився,
Та з неба відповіді не було«³⁶.

Щойно тепер відкривається в душі Каїна вся його вина перед Богом і щойно тепер він своїм розумом доходить до висноку, що не хто інший, а тільки він самий найбільше завинив у своїх проступках. Все ж таки

33) Там же, стор. 373.

34) Там же, стор. 374.

35) Там же, стор. 373.

36) Там же, стор. 377.

велика жадоба побачити втрачений рай провадить його далі шукати до нього входу, але ці шукання не дають жодного успіху і Каїн бачить, що його зусилля були даремні. Тоді перед ним показується новий образ: висока, неприступна гора, що стоїть біля райських мурів і з неї, як думає Каїн, можна побачити рай. Хоч тіло його покидають фізичні сили, дух його веде через найтяжчі труди й перепони на верх тої гори. Знову довгі дні небезпечної мандрівки, знову боротьба завзяття і зневіри, аж вкінці »Каїн став на самому вершку...«:

Скелет нужденний, ранами покритий,
Продроглий весь і ледве що живий.
Останніх сил добувши, став на голім
Леді. Куйовдили вітри могучі
Його волосся, рвали драну одіж,
І кров морозили у жилах. Каїн
Не чув нічого, весь остаток сили,
Всю душу він зосередив в очах
І очі ті послав у даль безмірну,
Туди, де в пурпуровому промінню
Купавсь величний, ясний »Город Божий«.

»І що ж побачив в ньому?«³⁷:

В першій хвилині здавалося йому, що крім самотніх дерев, що »сумовито шепочуть листям«, та чудових квітів, що »хитаються на стеблах«, не бачить він нічого, але опісля закримічує »посеред раю на майдані два найпишніші і навищі дерева« — дерево знання і дерево життя. Біля дерева знання великий натовп людей, що намагаються зірвати з нього овоч. Хто ж по великих зусиллях зірве плід з цього дерева і вкусить його:

»тому він попелом розсиплеться в устах,
Огнем пекучим бухне. А, вкусивши
Отого плоду, кожний ще лютіший
Стає, озвірюється на весь світ.
Мордує, ріже та кує в кайдани,
Валить і ломить те, що другий ставив,
Палить, руйнує — просто божевільні!«³⁸.

Друге дерево — дерево життя — стоїть самотнє, на ньому мало овочів, та й ті, що є — заховані між листям і терням, тому ніхто до цього дерева не спішить. Коли ж »часом, відбившись від юрби, до нього хто навернесь, покоштує:

Плодів чудових і почне гукати
На других, щоб ішли туди, — то мов
Ворони кидаються всі на нього,
І б'ють, і рвуть, і мучать, і калічать
Його, мов за найтяжчу провину«³⁹.

³⁷) Там же, стор. 380.

³⁸) Там же, стор. 381.

³⁹) Там же.

На майдані поміж деревами стоять два звірі; під деревом знання звір таємниці і загадки, що на всі запитання жадібних знання людей мовчить, і звір спокуси під деревом життя, що манить до себе всіх охочих зірвати овоч з дерева життя і відводить їх від нього. Цей страшний образ вливає зневіру в душу Каїна і він, закривши очі руками, кличе: «Ох, досить, досить, о Боже! Не хочу більш глядіти на сей вид!»⁴⁰. Не жаліючи вже за «райським видом», він чує в серці своєму голос: «Геть відсіля! Геть!». Віддаляючись від мурів раю, Каїн роздумує над тим страшним образом, що його бачив у раю і в душі його проявляється великий жаль і докір, що їх він посилав до Бога:

»Так от чим Бог дурив
Вітця, мене і всіх людей! Бо ж певно,
Що без його знання і волі се
Не сталося би! Бо й хто ж роздер надвоє
Життя й знання і ворогів заклятих
Із них зробив? Чи ж не його се діло?»⁴¹.

Перед Каїновими очима стає страшний образ роздору поміж жадобою знання і життя в людській душі. Однак далі міркування над потребою знання для людини і над суттю правдивого людського життя приводять його до висновку, що насправді того роздору немає. Коли людина прагне осягнути знання й витрачає на це всі свої сили, то життя тим часом є у її власній душі. А джерелом його, того життя, є не що інше, лише чуття, велика любов. Розв'язавши це трудне питання, Каїн з захопленням кличе до Бога:

»О Боже мій! Невже ж се може бути!
Невже ж Ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу?»⁴².

Після цього в серці Каїна будиться неvigасла, безмірна туга і любов до людей. Він спішить до них, щоб дати їм цю свою велику любов, як ту мудрість, що вкаже людям, як створити, чи відновити в їхніх серцях основу того раю, що за ним вони тужать і якого прагне безсмертна душа кожної людини. Однак мрії його не сповнюються, бо на порозі цієї нової місії Каїн вмирає від стріли сліпого Лемеха.

Зі змісту легенди «Смерть Каїна» видно, що Каїн позбувся зовсім будь-якого авторитету, навіть того, що його ще видно в містерії Байрона, про що писав Франко в згаданій передмові до її перекладу. Однак без того власне авторитету його життя, увіччане навіть знанням, стало беззмістовне. Тому поет не провадить Каїна далі «на схід», а «на захід» — ближче мурів раю, ближче духового авторитету. Доля, себто — Творець розгортає перед Каїном цілу панораму вільності його думок, дозволяє йому богохулити, ненавидіти своє оточення, роздумувати над

⁴⁰) Там же, стор. 382.

⁴¹) Там же, стор. 383.

⁴²) Там же, стор. 386.

своїми вчинками і оправдувати їх різним способом, але при тому не щадить йому терпіння і всіх труднощів, що їх стрічає і переносить кожна людина. Однак, незалежно від цього, в усіх своїх роздумуваннях Каїн у висновку стрічається з фактом безцільності його дальшої мандрівки і його страждання. Коли ж появляється перед ним мета, навіть на перший погляд недосяжна, Каїн без вагання прямує до неї, прямує до авторитету, до пізнання «Царства Божого». І хоч «раціо» його протиставляється цьому, — душа його виявляється сильнішою від усіх розумових постанов і провадить його до мурів раю. Коли труди Каїна стають безуспішними, бо входу до раю, не зважаючи на всі зусилля, знайти він не може, тоді він безпосередньо звертається з молитвами до Бога. Але Бог, знову, лишає Каїна його власній волі, навіть не відзивається на його прохання і на його молитви. Не зважаючи на те, душа Каїна далі намагається пізнати Божу істину, побачити Божий рай; при великих зусиллях виносить його на найвищий вершок Каїнової духової мандрівки, щоб він побачив правду найвищого ідеалу людського життя — Божий рай.

Яку ж картину відкриває Творець перед Каїном? Що Каїн, як людина, що ще вчора не признавала Господнього авторитету над собою, бачить у цьому уявленому раю? Бачить передусім самого себе і страхається свого образу. Бачить людей, що так, як колись він, товпляться коло дерева знання, щоб зірвати його овоч, а після вкушення того овоча стають подібні до нього — стають убивцями, що, ненавидячи всіх і все, руйнують те, що інші збудували. Чим не така сама дорога самого Каїна, що її він досі пройшов? Чи ж не він забив свого брата, проклинав людей і Бога, ненавидів навіть найрідніших йому, що за нього віддавали своє життя? Однак Каїн того не пам'ятає і, побачивши той страшний образ, він без застанови докоряє Богові (так, як на початку містерії Байрона), що це, мовляв, з Його волі панує такий роздор між знанням і життям. Він докоряє Богові, що це з вини Його авторитету людська душа роздирається поміж цими двома проблематичними ідеями, думаючи, що їхня гармонійна злука є неможлива. (Пригадаймо, що так само висловлювався і сам Франко 1879 року в передмові до перекладу «Каїна»).

По довгій душевній боротьбі, побачивши наслідки корму дерева життя, Каїн починає відчувати прояснення в його душі. Він бачив, що «оті немогі люди там в раю, що плодів тих (з дерева життя, — Д. Ш.) коштували, під лютими ударами юрби:

Вмирили, бачилось, і пропадали.

Так що ж давав їм плід той? А! Вгадав!

Бони на смерть ішли, мов на весілля,

Вмирили з усміхом; із ран, із мук

Вони катів своїх благословляли.

Що се значить? Знать, смерть їм не страшна!

Знать, джерело життя було в їх серці!

Яке ж се джерело?...»⁴³.

⁴³) Там же, стор. 385.

Це джерело великої любови, такої самої любови, що її, умираючи, дарував Каїнові його рідний брат Авель, коли Каїн, нагодуваний плодом знання його вбивав:

»Боже мій,
Прийми мій дух до себе і прости
Тому, хто убив м'я: він не знав, що робить!
Каїн, дай... дай ми руку...
... Бог простить! Каїн...«⁴⁴.

В своїх думках Каїн пригадує дальший образ з раю:

»Я бачив: скоро
Хто плоду з дерева життя вкусив —
Прояснювався увесь, благим спокоєм
Проймався, і голос піднімав, і кликав
Усіх до себе, ворогів найгірших
Мов друзів обнімав, і був неначе
Той пластер меду чистого, солодкий
І запахуючий, ясний і поживний,
Одним чуттям святим наскрізь пронятий.
Значить: чуття, велика любов —
Ось джерело життя!«⁴⁵.

Отже для тих людей, що мають корм із дерева життя, що мають чуття великої любови, корм знання не є згубний, бо ж знання »ні зле, ні добре. Воно стається добрим або злим тоді, коли на зле чи добре вжити«⁴⁶. Коли ж уживає його людина, що не знає правдивого ідеалу життя, душа якої не живе великою любов'ю до Бога і тим самим до ближніх, тоді це знання робить із людини бездушну істоту, так як і Каїна, що сам вкінці признає, що:

»Оте знання нещасне
У моїм серці розбудило злість
На брата, вбийцею мене зробило — «⁴⁷.

Коли ж, знову, це знання вживає людина, що має у своїй душі всі чесноти духовного ідеалу в любові до ближніх і, тим самим, в покорі абсолютному духові — Богові, як Авель і Ада, тоді воно є корисне і в повній гармонії стає з людським життям.

Проганяючи прародичів з раю, Бог вклав їм, а з ними й цілому людському роду, в їхні серця корм з дерева життя — оту велику любов — на те, щоб вони його не занедбували так, як це роблять люди типу Каїна, а плекали і підносились своєю душею до подоби Бога і духово були безсмертні. Другий корм — знання — повинна людина збудувати сама і застосувати його до потреб свого життя. Отже мета правдивого життя — це духове чуття, духове піднесення до іраціонального, до абсолютного духу — до Бога, і безмежна любов, що дає безсмертний

⁴⁴) І. Франко, »Джордж Гордон Байрон, Каїн, Містерія в трьох діях«, Твори, том XV, стор. 268-269.

⁴⁵) І. Франко, »Смерть Каїна«, Твори, том X, стор. 385.

⁴⁶) Франко, І., »Смерть Каїна«, Твори, том X, стор. 384.

⁴⁷) Там же, стор. 384.

людській душі Божий рай, а знання є засобом, що в гармонійному пов'язанні з життям допомагає людині рости й розвиватись.

До такого висновку після десятилітньої душевної боротьби приходять Іван Франко, а за ним і його головний герой у легенді Каїн, який, відкривши цю найвищу суть людського існування, спішить, щоб у великій любові передати її людям. Однак, як вже було сказано в змісті легенди, Каїн не сповняє цього свого великогуманного завдання, бо вмирає від стріли сліпого Лемеха.

Смерть не була для Каїна карою; більшою карою для нього було Боже тавро прокляття на вічне скитання і страждання його душі, без пізнання правдивої мети життя. Франко ясно вказує, що смерть для Каїна була не чим іншим, а лише віпцем любови, що ним наділяє його Господь по довгих терпіннях, шуканнях, роздумуваннях і кінцевому каятті цього першого вбивці. Погляньмо на його лице в хвилині смерті:

«...він лежав, немов дитя,
Вколисав до сну, простягнувши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тліла ще
Несказана утіха і любов»⁴⁸.

Отже, Каїн помер у такому самому душевному спокої, як його сестра й дружина Ада та брат Авель, що «більше любив Бога і ближніх, як своє життя».

Зі смертю Каїна кара падає на його вбивців, на людський рід, але не тому, як заявляє Лемех, що за вбивством великого грішника Боже прокляття падає на людей, а тому, що всі потомки перших родичів, а також і потомки Каїна не дізналися істини про правдиве життя, яку він їм ніс, і тому продовж довгих віків мусять власними зусиллями намагатися пізнати цю істину.

Зовсім іншим питанням є самий факт смерті Каїна, що стосується до його вбивці Лемеха і підлеглої йому громади. Каїна вбиває сліпий Лемех — духовий провідник громади, а громада закидає камінням тіло покійного, як найбільшого грішника, не знаючи, що Каїн вже з'єднався духово з Творцем. Щойно тут Франко вказує на земних авторитетів, що часто не дають громаді глибше пізнати дійсну істину, а прийнявши шаблонно «старезну пісню» — твір людської уяви, чи людського обмеженого розуму:

«Слухай, Цілла, слухай, Ада,
Дому мого відрада,
Каже Божий глас:
Хто над Лемехом глумиться,
На нім Лемех буде мститися
За раз — сім раз...»⁴⁹.

⁴⁸ Франко, І., «Смерть Каїна», Твори, том X, стор. 392.

⁴⁹ Отже перші слова цього, мовляв, «Божого гласу» присвячені нікому іншому, лише йому — Лемехові, що їх він співає багато разів, щоб таким чином забезпечити собі авторитет серед громади.

— догматично проповідують:

»Так плачте, діти! Се ваш предок Каїн,
Проклятий Богом за убійство брата
І семикрат проклятий ще за те,
Що наблизивсь до нашої оселі
І смерть прийняв із моїх рук! Та смерть
На нас прокляття Боже навела
І пімсту на дітей і внуків ваших!
Тож плачте, діти!«⁵⁰.

Сліпий Лемех, це символ того ~~земного авторитету~~, що не вглиблюється в правдиву нгуку Бога, не шукає шляхів до пізнання правдивого корму людської душі, а тільки шабльоново і поверхово приймає подані йому догми, щоб їх таким же шабльоновим способом застосувати в громаді.

Накінці ще одне питання до розв'язки: хто в дійсності є головним героєм легенди?

Антін Крушельницький твердить, що »Каїн — се символ просвіченого духа, далекого від первісної простоти, його гріх, се убиття тої простоти у брата, тої діточої простоти, з якої він вже давно вийшов«⁵¹. Він уважає, »що, приймаючи основу Байронового Каїна (просвічення людського ума), Франко йде далі: Він стежить далі за тим типом просвіченої людини й бачить її, — під хвилю, як вона прийшла до повної гармонії уму й чуття в постатях горячих проповідників великих ідей, в постатях апостолів вічної правди й всесвітньої гармонії, в постатях — що йдуть із проповідю між товпу на певну смерть із рук тої сліпої товпи«⁵².

Ствердивши, що повна гармонія »ума й чуття« (якого саме чуття, — Крушельницький не вказує) творить »гарячих проповідників великих ідей« і »всесвітньої гармонії«, А. Крушельницький на тому ставить крапку. Це зовсім зрозуміле, коли взяти до уваги матеріялістичний світогляд автора розгляду легенди, що дозволяє йому обмежитись лише загальними неясними, чи проматеріялістичними означеннями, підпертими кількаразовим повторенням таких фраз, як: «... осягнення знання і щастя, і проповідь нової правди сліпій масі», чи (з легенди) »Не треба нам у рай тиснутись«⁵³, знаходячи в них найвищий вершок Каїнових шукань і відродження його душі.

З Крушельницьким можна погодитись хіба в тому, що Каїн — це символ просвіченої людини і то людини (за твердженням самого Франка⁵⁴) ХХ-го століття, що вийшла з простоти (але не простоти — безпросвітнього отупіння, як думає Крушельницький, лише простоти, як чесноти, як шляхетної риси кожної просвіченої людини, простоти тісно зв'язаної з любов'ю до ближнього), поборолла її і почала свою мандрівку,

⁵⁰ Франко, І., »Смерть Каїна«, Твори, том X, стор. 391.

⁵¹ Крушельницький, А., Іван Франко, (Поезія), Київ-Ляйпціг, Українська Накладня (без дати видання), стор. 99.

⁵² Крушельницький, А., Іван Франко (Поезія), стор. 105-106.

⁵³ Там же, стор. 97, 103-104.

⁵⁴ Франко, І., Твори, том XV, стор. 584.

сперту виключно на знанні, на основі »раціо«, відкидаючи вищий духовий авторитет — Бога. Одначе у своїх шуканнях ця людина побачила, що вибраний нею шлях веде до все більшої і більшої катастрофи безцільності. З другого боку, душа її виринається з-під контролю »раціо« і прямує в протилежному напрямку — назустріч пізнанню Божого раю. Все знання людини показується марним супроти прагнення її душі. Вона іде за внутрішнім покликом свого духу і пізнає правдиву ідею людського життя; ту ідею, яка, до речі, була в душі тої ж людини ще в молодих літах її життя. І щойно після такої довгої дороги і внутрішньої боротьби, об'єднавши в собі всі духові вартості, глибоке знання і досвід, та людина стає дійсним духовим провідником народу.

Коли детальніше запізнаємось із творчим життям І. Франка, побачимо, що шлях головного героя в легенді »Смерть Каїна« — це шлях самого автора легенди, який вів від романтичного ідеалістичного світосприймання, яким насичена його рання творчість, через раціоналізм і практичний соціалізм до глибоко обдуманого та обґрунтованого християнського ідеалізму.

Одначе оточення не зуміло зрозуміти Франка і без надуми називало його матеріалістом. »Лемехи«, знову, у вигляді частини галицької інтелігенції і небагатьох одиниць галицького духовенства⁵⁵, не вплиблиючись самі в правдиву ідею Христової науки, таврували Франка — одні відступником, а інші безбожником, даючи таким чином страшну зброю проти себе і проти християнсько-національних прагнень цілої нації тим, що кормляться лише »плодом з дерева знання« — атеїстично-комуністичним загарбникам.

IV

Ідеалістичні первні Франкового світогляду навіть у час найбільшого матеріалістичного нашарування пробивались на світ і виразно свідчили самому Франкові, що на це нашарування не можна покладатися на довшу мету. Поет часто чув велику силу і потребу виявити свою власну душу, свої настрої і почування та з'єднати їх з вищим духовим еством. Він з рації своїх розумових прямувань намагався не раз здушувати їх і ховати, але вони таки проривались з душі вогненною лавиною і показували Франка з іншого боку, що виявляв глибину первнів ідеалістичного світогляду.

Джерелом цього Франкового світосприймання був його незвичайно динамічний патріотизм і відданість своєму народові. Праця для народу і боротьба за поліпшення його долі, за політичну й економічну свободу — це провідні ідеї багатьох Франкових творів. Пробиваються ці ідеї на чільне місце головнo в таких пізніших поетичних творах, що насичені

⁵⁵ Підкреслимо, що більша частина українського духовенства на чолі з Митрополитом Шептицьким, головнo після його повернення з заслання, була зовсім іншої думки про Франка. На це вказують спогади українських священиків про поета, публіковані після його смерті (напр., »Спомини про Івана Франка«, вид. Бібліотеки »Нового Часу«, 1927, та інші), чи статті про нього (головнo ідеологічного характеру) пера професорів львівської духовної семінарії, друковані в тижневику »Мета«.

ідеалістичними первнями, як напр., «Іван Вишенський», «Похорон», «Мойсей» та інші. Поема «Іван Вишенський», що стоїть на засадах глибокої віри в Бога і жертвовної праці для народу, містить у собі вияв чистого християнського ідеалізму, даючи розв'язку головної проблеми в душі християнської філософії. Монах і аскет, а одночасно і громадсько-релігійний діяч, людина глибокої віри, прагне спасати свою душу, що завжди було і є найвищою ідеєю правдивого християнина. Одначе постає питання, як і яким способом досягнути цю ідею, чи самовідреченням і аскезою, чи активним життям; релігійним егоїзмом, чи альтруїзмом — активною любов'ю ближнього; врятуванням одної, власної душі, чи мільйонів людських душ, що потребують допомоги? І Франко розв'язує це питання у християнському дусі та згідно зі своєю ідеалістичною настановою: любови ближнього і громадського обов'язку. Звідси — слушно твердить Б. Романенчук — постає в нього оте знамените: «і яке ж ти маєш право, черепино недобита, про своє спасення дбати там, де гине мільйон»⁵⁶. Так вирішив Вишенський під час важкої душевної боротьби після від'їзду «послів з України». Та рішення прийшло запізно і він вмирає, не сповнивши найбільшого обов'язку, що за наукою Христа — «люби ближнього свого, як себе самого, кожний християнин, а ще до того провідник народу повинен сповнити»⁵⁷.

Таке наставлення прикметне було Франкові — фанатичному патріотові і взнеслому, але бойовому його духові усе життя. Його особисте добро і щастя він вповні посвятив своєму народові, що потребував його безмежної любови, помочі і праці у важкій боротьбі за кращу долю. Смертельним злочином уважав він спокійне споглядання на страждання народу, а єдиним своїм правом, що йому належить, уважав право на любов, на боротьбу і працю для народу.

Одначе і цього ще замало, як показує Франко в своїй поемі «Похорон», де на своєму власному «Я» доказує, що і любов, і праця, і боротьба для народу може часом ступати неправильним шляхом до досягнення найвищої мети. До цього права й обов'язку супроти свого народу треба ще віри, глибокої віри в Бога, що змальована у вінці Франкової поетичної творчості — поемі «Мойсей». Тут, показавши ідеал провідника в особі Мойсея і його відданість для рідного народу, Франко наказує йому вмерти на порозі обіцяної землі, до якої він вів свій народ. Наказує йому вмерти тому, що Мойсей утратив, дарма, що хоч на хвилину, віру в Бога, у своє посланництво, дане йому Богом, і зневірився у своїм народі. Він піддався сумнівам і підшептам демона пустині, покинув нарід, замість твердо й непохитно вести його до обіцяної мети. За це стрінула його кара — смерть перед самим вступленням на землю Ханаану. Малюючи символічно своє життя і труди для українського народу, Франко показує в поемі «Мойсей» поєднання всіх духових чеснот про-

⁵⁶ Романенчук, Б.: «До проблеми естетичних поглядів Івана Франка», «Київ», рік VII, ч. 3, липень-серпень, 1956, ст. 171.

⁵⁷ Лавріненко, Ю.: «Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка», Збірник, V, УЛГ, 1956, Мюнхен, 1957, ст. 5.

відника з найголовнішими ідеалами людської — душі християнина і патріота — з глибокою вірою в Бога і активною любов'ю до ближніх, до народу. Цю проблему висвітлив Франко в душі християнського ідеалізму і безприкладного в світовій літературі патріотизму.

На цьому місці ще скажемо, що не можна погодитись із твердженням О. Мох (С. Лишкевич, «Вірші Франка читаючи», Життя і слово, ч. 3-4, 1949, ст. 312), мовляв, «поема «Іван Вишенський» стовідсотково нехристиянська, про те вказує хоч би саме II, чисто раціоналістично-буддистичне закінчення:

А в печері пустельницькій
Тільки білий хрест лишився,
Мов скелет всіх мрій, ілюзій, (раціоналізм)
І невпинний моря шум. — (буддизм, наука про вічний оборот)».

Автор статті не аналізує цілої поеми, лише на підставі цієї відірваної строфи класифікує цілість поеми як буддистичну. А це неповажно; так само неповажно, якщо б взяти відірвані слова з Шевченкового «Заповіту»: «А до того я не знаю Бога» і причепити коло них у душах «безбожництво», а після цього в такому ж характері оцінювати цілу поему.

Як джерело свого твердження, О. Мох згадує, що «начитання східними, еретичними апокрифами й буддистичною літературою викликало у Франка фальшиве розуміння християнської етики».

Тут зазначимо, що така нічим не обґрунтована фраза не може служити джерельним доказом. З другого боку, авторові статті добре відомо, що Франко не «начитувався» згаданої літератури будучи у віці юнака, а провів глибокі студії, як ерудит і у висліді тих же студій залишив єдині в українській науці об'єктивні наукові праці в тій ділянці. І тому шукання ідейного джерела поеми «Іван Вишенський» вищезгаданим способом видається нам наскрізь штучним і натягненим.

Накінці ще одна заввага відносно душевної трагедії головного героя згаданої поеми. О. Мох твердить, що «тільки в такому мнимо-християнському, а на ділі чисто буддистичному зміслі виявляється трагедія душі Вишенського... бо в правдивому християнстві такий конфлікт не існує — у правдивій науці Христової Церкви панує гармонія між обома стремліннями». На підставі аналізу цілоти поеми підкреслимо, що Франко власне дуже яскраво вказує на цю гармонію прямувань і прагнень людини в науці Христа, але і вказує також на істотне явище — душевну боротьбу людини на шляху до осягнення цієї гармонії. Така боротьба, до речі, провадиться в душі майже кожної думаючої людини, головню великих мислителів, які надають напрям ідейним течіям, про що ми вже згадували на початку нашої статті.

Реасумуючи все вищесказане, слід підкреслити, що духовий і естетичний ріст Франка, його практичний життєвий та науковий досвід, його глибоке бачення процесів життя людини дали йому, як згадує Ю. Лавріненко, «Шекспірову глибину поетичного віддиху і бодлерівську до болю виточену відчужість сучасностей нової людини, і аналітичну силу

французького реалізму», і глибоке відчуття ідеалізму та християнського ідеалізму, і, нарешті, його власну »суверенну силу, що, як от у »Мойсеї«, переходить за межі взірців»⁵⁸.

Наша спроба показати шлях світоглядowego росту Івана Франка на підставі лише малої частини його поетичної творчості може стрінутись із закидом, що інші праці поета, а головню його статті на суспільно-політичні теми, чи письменницька творчість суто громадського характеру не віддзеркалюють такого світоглядowego обличчя Франка. На це відповімо, що згадані праці Франка не можуть дати нам образ повної духовності поета, бо деякі з них уже стають, чи не можуть стати, навіть анахронізмом, можуть здаватися перестарілими, бо перестарілими стануть для дальшого покоління теми, які полонювали Франка в давномуу час. Але його творчість, що в ній він шукав виявлення своєї душі, що дає образ поета в його ідеях, перекладаних на »метафізичну мову поезії»⁵⁹, все буде смолоскипом на шляху прямування людського духу до вічної правди, до »мурів Божого раю«, і в тому Франко став безсмертним в українському народі.

⁵⁸) Лавріненко, Ю., »Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка«, Збірник, УЛГ., 1956, Мюнхен, 1957, ст. 5.

⁵⁹) Ред. стаття, »Наша антологія, Іван Франко«, Київ Рік VII, ч. 3, липень-серпень, 1956, стор. 156.

Лариса МУРОВИЧ

ЧОМУ ВИ РИМИ ВОЙОВНИЧІ?

Чому ви рими войовничі
І непокірні до судьби?
Прокинусь ніччю і хтось кличе
Мене до дальньої плавби.

Як стисну я весло в долоні,
Човен хисткий, як птах летить,
Хоч змій тривоги все до скроні
Наближається і сичить.

Та в темінь далі й в недостатки
Я шлю проміннями думки,
Що в невідрадності початків,
Як кличні, вранішні гудки.

А, як відважуються замкнути
Русло свого почуття,
То аж тоді я можу чути
Кипіння скутого життя.

19. I. 1961.

О. д-р Б. КУРИЛАС, ЧНІ

П'ЕР ТЕЙЛЯР ДЕ ШАРДЕН

Минуло п'ять років з дня смерті П'ера Тейляра де Шардена, ім'я якого сьогодні дуже популярне в світі. Видавництво «Сей» у Парижі видало його твори, а видавництво «Грассе» — його чудову переписку. Микола Корте написав глибоку й одночасно дуже популярну для широкої громадськості психологічну розвідку про нього — «Життя й душа Тейляра де Шардена» (видавництво «Фейяр»), а книгарня «Пльон» 1958 року випустила друком капітальний твір Кльода Кено п. з. «П'ер Тейляр де Шарден» (Великі етапи його розвитку, стор. 489). Врешті, знаменитими є також студії Ж. де Палюса п. з. «Ліризм і містика у творах П. Тейляра де Шардена» і Кльода Тремонтана п. з. «Введення до думок Тейляра де Шардена» (В-во «Сей», Париж, 1959).

Кожного року ім'я П'ера Тейляра щораз більше гомонить в аудиторіях університетів та наукових інституцій світу. Тепер його твори перекладають на чимало мов і тими ж мовами пишуть книги про нього та його творчість.

Врешті заснувалося й окреме товариство — «Асоціація друзів П'ера Тейляра де Шардена», завданням якої є поширювати у світі погляди цього видатного вченого. В 1960 році Асоціація відбула свій річний Конгрес (2-9 вересня) у Везелей, у домі видатного, також померлого, письменника Ромена Роллана. Думаю, що й нам, українцям, буде дуже корисно ознайомитися з особистістю, думками та творчістю П. Тейляра де Шардена.

ЩО ДУМАЮТЬ ВИДАТНІ СУЧАСНИКИ ПРО ТЕЙЛЯРА І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ?

Сер Юліан Гюкслей, недавній генеральний директор ЮНЕСКО, пише:

«Хоч він (Тейляр де Шарден) дивився на проблему людського призначення з точки погляду християнина та священника-ісусівця, а я — з точки погляду агностика та зоолога, наші думки просувались уперед рівномірно і ми, врешті, дійшли до дивно однакових висновків-стверджень».

Іван-Павло Вебер, французький письменник, есеїст, мислитель, пише так:

«Хочу голосно й прилюдно заявити: П. Тейляр де Шарден — геніальний мислитель. Не тільки антропологам, палеонтологам, преісторикам і генетикам треба уважно вивчати зразкові твори Тейляра та сприймати його науку, а й філософам, письменникам і, взагалі, людям. У його

знаменитих писаннях є велика лекція мудрости, відваги й оптимізму, а також непересічна проникливість і прозорливість. Разом із багатьма іншими, я спочатку сумнівався, думав, що Тейлєра де Шардена треба розташувати в бібліотеках поруч Олексія Кареля, чи пак Лекомта дю Ноя. Тепер же я знаю: як Мальбранш погодив Декарта з правдами віри, так, мабуть, і Тейлєр зробив із Берґсоном. І як Берґсон запровадив у західню філософію еволюцію — фактор тривання та важливість часу, так, мабуть, і Тейлєр запровадив ці вартості в науковість Заходу та в думку, що промінеє з неї. І хоч Тейлєрові бракує змислу майстерно зцементованої системи, оцього висотного Механо, що дає зменшене зображення світу (подібно, як індіани Перу зменшують голови погиблих ворогів) — та натомість у нього є безмірно широке знання, повністю з першої руки. Не володів він спритністю коментатора й полеміста, зате у нього був такий великий дар синтези, що мало хто з його попередників міг би ним похвалитись, за винятком св. Томи... Тейлєр де Шарден визначив місце Сінантропові та пройшов земську кулю у розшуках за нашими кочовими предками. Він полюбив Бога і Землю, був ученим і містиком, писав книжки, яких (деяких, — Б. К.) не надруковано, та мав полум'яних і вірних учнів. Тейлєр — громадянин Землі і громадянин Неба, великий ум, велика душа й величне серце, — залишиться назавжди біля нас. Залишиться, може, не в особливості богословської Суми, але, напевно — як Сократ, що гарною філософією зробив землю приступною, ставив запитання людям і відповідав на завваження, полюбив справедливість, людство і правду, і загинув так, як і прагнув — вільною людиною, громадянином, послухний писаним законам держави, що вигодувала його».

Р. Труафонтен, професор факультету в Намюр, висловлюється так:

«Тейлєр де Шарден — типовий представник **християнського мислителя**. Християнський мислитель карбує відносини між своєю добою та вічним післаництвом християнства. Християнство — це не філософія, а Боже Об'явлення, що особисто включається в історію, пропонує спасіння і участь у Житті Тройці. Кожна людська істина спроможна віддати один аспект трансцендентної Любові, але жодна людська істина не вичерпує її. Як раніш Августин і Тома з Аквіну, так і Тейлєр визнавав свою християнську віру мовою своєї доби. Двадцятье сторіччя — це мова науки. Таким річищем він відкрив у науці виміри, просторість і краса яких захоплюють уми в погоні за синтезою та присоромлюють спеціалістів, обмежених тільки своїми аналізами. Вірними Тейлєрові є ті, що разом із ним здійснюються до самого верхів'я: тут **омега** або еволюція досягає Бога-Творця. Чимало з його сміливих формулювань не мали бути друковані, бо могли викликати незрозуміння їх, але автентичність та ревнивість його віри — безсумнівні для всіх, хто знав його щиросердно.

Він залюбки, бувало, звав себе сином Землі та дитиною Неба. Зберіг непорушне прив'язання до Церкви, що здійснює на цьому світі діло, встановлене історичним Ісусом, та провадить до Вселенського Христа».

Павло Леруа, професор Історичної лабораторії Коледжу де Франсе, пише:

«Напруженість у відносинах між людськими расами та перегони в запусканні супутників викликали загальне почуття неспокою. Що думав би про ці справи Тейляр де Шарден?

Думаю, що він напевно сказав би таке: «Я щораз більше переконаний, що людству треба безумовно круто змінити погляди, а це досягемо тільки з допомогою великого основного потрясання. Так довго люди не досягнуть нічого доброго, як довго не усвідомлять собі органічного руху, що рухає ними. Їх обов'язком є сприяти цьому рухові. Усвідомлення ж це опанує людей тільки з допомогою цілої низки відповідних поштовхів... така то вже важка лекція» (Лист від 1 січня, 1951).

Відносно ж конкуренційної гонки вчених у ділянці техніки, то я, немов би наново чую Тейлярову мову — рух «Вперед» (прогрес) придатний і сприйнятливий тільки силою іншої складової частини — «Вгору». Іншими словами, рух, що нас охопив, досягне мету тільки тоді, коли ми відповімо на нього найглибшими людськими прагненнями: «Щоб ембріональний (зародковий) ще людині поталанило стати дорослою, вона мусить перш за все плекати в собі аж до кінця бажання вичерпати всі свої можливості».

Але якже ж вичерпає вона їх, як не тим, що переборює себе саму і віднаходить себе в комусь Більшому, ніж вона сама? Без усякого сумніву, о. Тейляр ще й тепер пригадував би нам: без понаджиттєвого прагнення, людина опинилася б, кінець-кінців, у тупіку оцього «Вперед».

Магдалина Бартелемі-Мадоль, кандидатка наук Університету, пише:

«Читаючи «Появу людини», я ще не знала тоді жодного іншого твору Тейляра. Саме тоді перебудовувались і мої поняття про філософські перспективи, якими я займалась...

Що нового дав Тейляр де Шарден? — Розвитковий спиритуалізм. Він відразу, так міркувала я, переборював труднощі бергсонізму, а одночасно вдовольняв двояку вимогу змислу — змислу абсолютного і розвитку. Ось що тоді мені, новаторці у філософії, найбільше подобалося: розвитковий вимір пустим уже не був, не був швидко забутим положенням, а був новим матеріалом думки і реальності. Наслідком цього — поняття й уявлення підпадали перелицюванню, подібно, як це діється з евклідовими фігурами в ріманівському просторі...

Своїм світоглядом Тейляр будував синтезу та з розумом порушував аналітичну, розтерзану свідомість інтелектуалістів нашої доби. Він будує синтезу речовини й духу, бо дух, хоч є понад речовиною тільки в означеній критичній точці дозрівання, він таємно керує речовиною з самого початку аж до такого моменту дозрівання. Будує синтезу минулого й майбутнього. Розвиткову лінію лише тоді можемо протягнути і на майбутнє, коли вона достатньо встановлена в минулому. Отак, кінець-кінцем, пункт омега, кінцева точка, є справжнім ключем. Так ми дуже далеко від бергсонівського протиставлення речовини духові та від пресстижу початків, що проявляється у творчій еволюції Бергсона.

КОРОТКИЙ НАРИС ЖИТТЬОВОГО ШЛЯХУ ТЕЙЛЯРА

Тейляр народився 1 травня 1881 року в замку Сарсена, в департаменті (губернії) Тюй-де-Дом. Закінчив середню школу в коледжі Монгрі (деп. Родану) і пішов на дальшу науку до Новіціату Ісусового Товариства в Екс-ан-Провансі. В 1900-1905 роках відбув філософічні студії на острові Джерзі. Там він виконав перші геологічні дослідження вулканічних скель острова. Тоді й відбув студії богослов'я в Англії та дослідив сасекські глинища.

1905-1908 роках був професором фізики в Єгипті і провів землезнавчі дослідження у вапняках Макатта, Каїру та долини Нілу. З 1910 до 1912 року проживав в Англії, шукав за викопним дінозавром, співпрацював з Карлом Девсоном. Тоді спільно відкопали вони п'ятдесятісячну людину.

В 1912-1914 роках Тейляр працював у палеонтологічній лабораторії Паризького музею природознавчої історії. У воєнних роках (1914-1918) служив в армії, дістав рангу офіцера почесної Легії та військові відзначення.

26 травня 1918 року продовжував студії і у 1922 році здобув докторат «е сіанс». Тоді став професором геології в Паризькому католицькому інституті. 1924 року Паризький музей вислав його в наукову місію до Китаю. Разом із Емілем Лісаном відкрив перші сліди палеонтологічного періоду в басейні Жовтої ріки. Тоді співпрацював він з канадцем Д. Блейком.

В 1929-1939 роках провадив великі розкопки в Чу-Ку-Тцієн, біля Пекіну. Відкрив Сінантропа. Ще в 1929 році його йменували радником Національної геологічної служби Китаю. В 1937 році брав участь в експедиції Роя Чейпмана Ендрюса в пустині Гобі, а в 1931-32 роках — в експедиції Гардт-Сітроена в Середній Азії. В 1933 році надрукував звіт про «Викопну людину» в Китаї («Фосил мен ін Чайна»).

В 1935-36 роках працював в експедиції Еле-Кембріджа в північній Індії, 1937-38 роках — в експедиції Герворт-Карнеджі на теренах Яви і Бурми. В 1938-39 роках перебував у Франції, де його призначено директором лабораторії геології в Практичній школі високих студій. 1941-1945 роки пробував у японському полоні в Китаї. До Франції вернувся 1946 р., а наступного року став директором Національного осередку наукових дослідів. 1949 року на Міжнародному конгресі філософії наук читав доповідь «Візія минулого». 1950 року його обрано членом Академії наук. 1951 року він поселився в Нью-Йорку і перший раз мандрує в південну Африку. 1953 року їде вдруге в південну Африку, робить розшуки в «колиці людства». В 1953-55 роках робить наукові дослідження у Бернер-Грін Фундейшн у Нью-Йорку. Тут же, в Нью-Йорку, помер 10 квітня 1955 року.

Твори Тейляра де Шардена: 1) «Людське явище» (1925), 2) «Поява людини» (1955), 3) «Візія минулого» (1957), 4) «Божеське середовище» (вид. 1956), 6) «Людська зоологічна група» (вид. 1956), 7) «Листи з мандрівок» (1929-1939), 8) «Питання викопної людини» (1948), 9) «Нові листи з мандрівок» (вид. 1957), 10) «Будувати Землю» (вид. 1959).

ДЕЯКІ УРИВКИ З ТВОРЧОСТИ ТЕЙЛЯРА ДЕ ШАРДЕНА

I. «Не важко знати, чи вода холодна. Найголовніше — що воду перебрести». «Як не хочемо загинути, треба отрястися з давніх пересудів і будувати Землю». «...Я щасливий, бо Бог і світ показуються мені щораз кращими — один через одного і з одночасним впливом» (З недрукованого листа до о. Русо).

II. «Євангеліє так урочисто проповідує християнську любов. А любов ця є не що інше, як більш або менш свідоме спаяність душ, народжених спрямованістю в Ісусі Христі. Не можливо людити Христа — не любивши інших, і не можливо любити інших — не зближаючись до Христа... Євангеліє заповідає, що одного дня сповниться міра поступово згромадженої натури між людством і Богом. Ця міра була наперед визначена можливостями світу. Тоді буде завершення. Мовчазно наростаюча привабливість Христа в речах — об'явиться несподівано. Вона проломить усі греблі, що їх зовні покриває речовина і взаємна непроникність душ, та заволодіє лицем Землі. Так, нарешті, звільнені справжні складники Буття почнуть діяти. Зрушить їх сила, в якій виявиться потужність, що належить самому Всесвітові. Тоді духові «атоми» Світу приймуть у Христі, або поза Ним, але завжди в залежності від Христа, місце щастя або кари, що їх призначить їм живуча структура Плероми... Як грім, як пожежа, як потоп ухопить їх притягуюча міць Людського Сина та з'єднає їх або підкорить Своему Тілові; підкорить усі вируючі складники Всесвіту... Було б зайвим розглядати час та складність цієї події, але нам треба її ждати. Виглядання — основне завдання християнина та, може, найбільш відрізняюча риса нашої релігії. Після Ізраїля нам, християнам, доручено берегти полум'я бажання у сталій живучості на Землі. Та по двадцяти століттях, по Вознесінні, що ми зробили з цього виглядання?» (кн. «Боже середовище»).

III. «Що ж тепер із спокусою, яка виникає від надто великого світу та з причарування надто гарним світом? Немає їх! Всесвіт! Цим разом земля спроможна прийняти мене у свої дужі рамена, вона спроможна наповнити мене своїм життям або забрати мене собі у свій порошок. На моїх очах вона потрапить оздоблюватись усіма чарами, вбиратись усіма страхіттями і всіма таємницями. Вона спроможна оп'янювати мене своїми пахощами дотику та одности її. Вона ладна поставити мене навколішки в очікуванні того, що дозріває в її лоні... Її чарування вже не пошкодять мені відколи вона стала для мене та понад себе Тілом Того, хто є, і Того, хто гряде, відколи стала Божественним середовищем» («Боже середовище»).

IV. «Підіймати голову Єрусалиме! Гляди на велетенську юрбу тих, що будують і тих, що шукають: В лабораторіях, у студію, в пустинях, на заводах, у велетенському соціальному горні — бачиш ти усіх тих, що трудяться? Отож, усе, що виникає з мистецтва, науки і думки, що вирве і клекотить їх працю, все воно для тебе, Єрусалиме. Розгорни ж свої рамена і, як Твого Господа Ісуса, прийми хвилю, повідь людського

соку. Прийми цей сік, бо без його хрещення ти збліднеш і висохнеш, як квітка на безвідді; оберітай його, бо без Сонця твого, Єрусалиме, він розбує по безплідному стеблі...» («Воже середовище»).

V. «Не говори мені більше: «Речовина — проклята, речовина — зла!...» Бо прийшов Хтось, що сказав: «Вип'єте отруку, та не зашкодить вона вам». Що «життя просіє зі смерті», а в кінцевому слові проказав, що визволення від неї — «це Мое Тіло».

VI. «Купайся в речовині, сину Людини. Впоринай у неї там, де вона найсильніша і найглибша! Пливи проти її струму і спивай її хвилю! Адже вона колихала колись твоєю несвідомістю і вона занесе тебе до самого Бога!»

VII. «Оригінальність моїх переконань у тому, що вони (переконання) запускають коріння одночасно в дві ділянки життя, що їх, звичайно, люди уважають суперечними і ворожими одна одній. Вихованням та інтелектуальною формацією я належу до «дітей Неба». Темпераментом та професійними студіями я — «дитя Землі». Життя поставило мене в серці цих двох світів. Завдяки повсякденному досвіді я близько обзнайомлений з їх теорією, мовою і почуваннями, тому не поставив я між ними жодної внутрішньої перегороди. Я дозволив у моєму нутрі діяти зовсім свobodно цим двом, позірною протилежним, впливам. Тепер же, по тридцяти роках погоні за внутрішньою єдністю, при кінцевій точці цієї операції я маю враження, що прийшло до природної синтети між цими двома притягаючими для мене струмами. Одне не знищило другого. Правдоподібно, сьогодні моя віра в Бога лучша, ніж будь-коли, і моя віра у світ напевно більша, ніж будь-коли. Чи не маємо тут, в індивідуальному засягу, принаймні накиненої в загальних рисах окремої розв'язки великої духовної проблеми, об яку вдаряє, в цю хвилину, маршуючий фронт людства?» (з праці: «Як я вірю»).

VIII. «Приношу свідчення моїм життям, свідчення, що його годі замовчувати, тим більше, що належу до тих рідких осіб, які можуть його дати. Більш ніж 50 років було моєю судьбою та можливістю жити в тіснім, інтимнім професійнім зіткненні — в Європі, Азії, Америці. А різні країни мали, та мають ще й тепер, багато чого показового і впливового, сказати б, найбільш «зародкового» у людській субстанції. Ці неждані та виїняткові контакти дозволили мені, ісусівцеві (вихованому в самому серці Церкви), подістатись і рухатись у найбільш кип'ячих зонах думки і вільного досвіту, як у себе вдома. Зовсім природно, що тепер деякі реальності, які не для кожного, хто жив виключно в одному із згаданих світів, помітні, я бачу з такою очевидністю, що хочеться кричати» («Серце проблеми»).

XI. «Безперечно, з якоїсь нез'ясованої причини, щось «не йде» в наш час поміж людиною і Богом таким, як Його зображують людині сьогодні. Все відбувається тепер так, наче б людині не доставало фігури Бога, якого вона хоче адорувати. Звідси й виникає (не зважаючи на деякі, але покищо «підшкірні», позначки відродження) докруги нас це настирливе враження, що безбожництво непереможно росте, або, ще ясніше

висловлюючись, відхристиянізування непереможно йде вперед» («Серце проблеми»).

О. Тейляр писав оці слова на початку ХХ-го століття, коли розкол між модерним світом і Церквою, здавалося, переходив свою головну фазу. Це були останні десятиріччя ХІХ-го і перші роки ХХ-го століть. У ті часи озлоблені твердження Ніцше, Маркса і Фройда знаходили щораз ширші кола слухачів. За останніх 50 років у християнському світі помітне виразне оновлення й оздоровлення. Закиди Ніцше, Маркса і Фройда Церкві сьогодні щораз менше оправдані. Роля Тейляра в оздоровленні й оновленні людства — напевно велика. У своїх творах о. Тейляр шукає найкращих середників, щоб побороти кризу. Наскільки це йому вдалося, покаже майбутнє, а сам Тейляр був оптимістом у найкращому значенні цього слова.

У ЧОМУ ВЕЛИЧ ТЕЙЛЯРА І ЙОГО ТВОРЧОСТИ?

Насамперед треба провести паралелю між першою половиною ХІХ-го і першою половиною ХХ-го століть. У першій половині ХІХ-го століття в Європі перемагав державний абсолютизм: самодержавство — в політиці, реакція — в соціальному питанні. Майже ніхто не слухав таких поступових людей, як Озанам чи отець Ґратрі (майбутній основоположник Ораторіан). Коли в 1848 році на вулицях Парижу (22-26 червня), Відня і Будапешту «розстріляно» криваво «Весну народів», тоді Фридерік Озанам сміливо заявив: «Ви здушили повстання, але лишається для вас ворог — убогість...» Християни Заходу в більшості стали на боці переможців хвилини, не могли, чи не хотіли зрозуміти, що вина тут не тільки революції, а також і «влада імущих». Отець Ґратрі тоді виразно, хоч і безуспішно, писав: «Нехтування соціального обов'язку — ось джерело крові, яка випаровує тепер на вулицях Парижу!».

На жаль, тодішнє суспільство не спроможне було сприйняти ті слова, написані в 1848 році. Майже без уваги пройшов тоді зловіщий факт проголошення Комуністичного маніфесту Марксом у Брюсселі.

Тепер ми всі, на власні очі бачимо, що привів цей Маніфест для українського народу та взагалі для третини людства. Тоді того не розуміли і поруч політичної коаліції двох сил, чи двох осіб, на шкоду третьої, розпановувалась соціальна коаліція, ще грізніша та шкідливіша, ніж перша. В першій коаліції домовлювалися праві кола з респекційною реставрацією монархічної влади проти визвольних тенденцій поневолених народів. А в другій посідачі сили — спряглися з «правими» проти справедливої розв'язки соціального питання. Одна визначна особистість із Реймсу, сказала тоді так: «Демократія — це ересь нашої доби, небезпечніша та важча для поборення ніж сунятсенізм». Чимало, навіть віруючих у Бога людей правого напрямку кричало тоді: «Геть із пресою! Геть з Національними зборами! Не треба Конституції!»

Визначний сучасний історик Вселенської Церкви Д. Ропс, член Академії наук, пише («Л'Еґліз де Револусіон», стор. 458):

«Вівтар (у Франції, — Б. К.), щоправда, не шукав підтримки в троні, тільки в «соціальному правопорядку», якщо не в потузі грошей. Наслідки цієї нової спілки показалися крайньо важкі. Найперш для самого християнства, для якого конформізм, інтимне поєднання із світською владою — ніколи не було добре. Відомий же вислів Фльоберта у «Сантиментальному вихованні»: «А тоді масток здвигнувся в пошані до рівня релігії й утотожнився з Господом Богом». Тоді-то почали гомоніти ці «огидні тиради про соціальну вартість християнства, про комфорт, що воно (християнство) дає урядовцям, про природне здруження християнства із встановленими властями»; як каже Озанам: «не знайшли б ми вольтер'янця з кількома тисячами ліврів ренти, який не дав би охоче на Службу Божу, під умовою, що його нога там не буде». Це «християнство зі страху», за страшним висловом Ренана, мало принести великі шкоди Церкві, бо робило з неї, у душі супостатів, а також багатьох її синів, тільки потугу консервативну...»

Так Церква опинилась відтятою від народу, перш за все від робітничої класи. Так скасовано тоді щасливий розвиток, що завершився був взаємним порозумінням у лютому 1848 року, і почався нищівний «розвід» між Церквою і робітництвом, що його Папа Пій XI назвав — «найбільшим скандалом XIX-го століття...»

Постать і творчість Тейл'єра де Шардена стає осередньою в процесі ліквідації другого, небезпечного для людства процесу, що почався у XVIII-му столітті з енциклопедистами ((Вольтер і Дідро), почерез Ренана і Конта, а посилювався в XIX-му столітті через Гегеля, Шопенгауєра, Штрауса і Ніцше, аж до воюючого безбожництва з Леніном, Сталіном, Хрущовом та Мао Тсе-тунгом у провіді в XX-му столітті. Це процес відхристиянізування та поганізації світу під претекстом, що наука протиставляється вірі в Бога і в безсмертність людської душі.

Тейл'єр — філософ, містик і метафізик. Із згаданих наук у його творах є чимало свіжого й оригінального. Але перш за все — він учений у наймодернішому значенні цього слова. Ось що він говорив, викладаючи в Паризькій Сорбоні: «Одним із найцікавіших інтелектуальних феноменів за останнє півріччя — є, безперечно, введення історичної дисципліни у фізико-хімію. Перші складники речовини змінюють стан математичного квазі-абсолюта на стан випадкової та конкретної дійсності. Фізика і хімія — поволі перетворюються в початкові розділи природничої історії світу!»

Істотним для Тейл'єра є держатися на рівні явища і свою візію Світу та свою Віру перетворювати в одне ціле. Для нього еволюція — це те саме, що трансформізм, а не проста теорія, гіпотеза. Завданням вчення про еволюцію є вкласти світ у межі часу. Тейл'єрська концепція світу краще оберігає християнську ідею Створення, ніж концепція фіксистська, що ближча до теорій, успадкованих із поганських понять Арістотеля і Платона, бо впроваджує тривання, як неподільну частину Створення. За Тейл'єром, ця еволюція зумовлена змислом доцільності: «Наука у своїх пориваннях — хвилює тупцює на місці, бо уми вагаються визнати, що в них є точно визначений напрям і упривілейована вісь розвитку».

Тейляр старається доказати науково, який початок міг мати світ. Уводить поняття часу в Всесвіт і тим доказує, що Всесвіт має доцільність, розвитку, якої не можна спинити, завернути. Його рух іде вперед, до дозрівання. Доказує, що матеріялісти помиляться не тільки в тому, що не розрізняють духу і речовини, а ще більше в тому, що скеровують кінцеву точку космічного руху до речовини, себто — до інфра-структури. А Тейляр стверджує, що кінцева точка цього руху орієнтується вгору, до Духу.

Так ми далеко від матеріялізму, в якому обвинувачували, часом з легкої руки й без розбору, всі категорії еволюціоністів. Помиляється також і той, хто хотів би бачити в науці Тейляра якийсь пантеїзм. У стадії духу, за Тейляром, розвиток зосереджується на своєму «потойбіччі», яке він окреслює точкою Омега: «Що пункт Омега існує, нам стало ясно з хвилиною, коли ум переконався наочно, що Всесвіт психічно спрямований до одної точки». Адже людська дія була б без рушійної сили, «якщо б ми не знали, що вихідний шлях веде до якогось вершка, звідки життя вже більше не зійде вниз. Отже, розсудливе життя може мати тільки абсолютний термін, себто божественний, за рушійну силу».

1943 р. Тейляр читав доповідь у Пекіні. При кінці він заявив, що «на маргінесі людської містики, християнська містика щораз ширше розгортає перспективи особового Бога, не тільки Творця, а й надхненника й підсумовувача Всесвіту. Бог веде Всесвіт до Себе грою усієї енергії, що її ми згрупуємо під назвою еволюції. Завдяки витривалим зусиллям християнської думки, дійовий колос світу помало скеровується до одної точки — вгору, і врешті переминюється в огнище притягаючої енергії... Я бачу повну розв'язку проблеми щастя в християнському гуманізмі, в християнстві. В його лоні колись кожна людина зрозуміє, що вона може не тільки служити Всесвітові, а й любити його наснаженою любов'ю у його розгортанні».

ТЕЙЛЯР І СВ. ПАВЛО З ТАРСУ

Думки і світогляд Тейляра гармонізують із світоглядом св. апостола Павла, що бачить у Божественній особі Ісуса зміст («возглавителя») людства. Людство — таїнственне Тіло, «плерома» (повнота) Спасителя. В листі до римлян (8,22) св. Павло подав дуже влучний вислів: «Кожне створіння зітхає невимовним зітханням у болях дитянародження». В листах св. Павла завжди відчуваємо полум'яну любов до Христа, до Всесвіту, як Божого твору. Подібно ж і о. Тейляр пізнав і полюбив людину під час дуже численних своїх подорожей по Європі, Азії, Африці й Америці. Ось що писав він, попавши між азійських монголів:

«Ці довговолосі монголи — вічно в чоботях, вічно на конях. Не до вподоби їм хліборобство. Монголки глядять вам у вічі сміливо, трошки насмішкливо, їздять верхи, як мужчини. На південь від Ордоса монголки (костюми їх деколи дуже неохайні) носять на косах вінок з медальів та коральових перел. Цей діячем мило опускають на чоло, але й затискають на скроні, мов якийсь шолом. Це занадто суворо, щоб могло виглядати гарно. Болосся двома косами спереду спадає на обидва

рамена, кожна носить різок, цілий чи частково срібний. З такою зачіскою вони мусять ходити швидко, з піднятою головою. Це маєстатичне, але менше вигідне».

Це враження з побуту кочовиків, а ось враження із з'їзду вчених різних національностей:

»Як звичайно, був у нас більш або менш розсіяно відчутний тріумф, що зустрічаємося на людському рівні, понад усякі національні, расові, навіть віросповідні перегороди. Цього дня, напередодні з'їзду багатьох, в тій наснаженій пристрастями Далекого Сходу атмосфері, напевно було в нас щось патетичне. Стіл посипано яблуневим цвітом, символом весни і бур. Кожний по черзі говорив про приятельство, співпрацю, висловлював більш чи менші надії. Я був певний в одному, бо чув, що здобуваю досвід на спостереженні інших: світ повний сил, але, на жаль, він розтерзаний і придушений конфліктами. А причиною цього є те, що ніхто, хоч би він був і християнин, не дає прикладу, не дає плану акції та життя вповні людського, широко розгорненого для кожного добра, для краси і правди. Тільки зустріч діє нехибно, тягне та єднає, встановлює контакт повної людини з повною людиною!»

ЗАКІНЧЕННЯ

Тейлєр — містик ХХ-го століття, що потрапив одночасно й рівнобіжно поглиблювати всі позитивні наукові знання про світ і розуміння Христової тайни. Тут Тейлєрове мислення чисто біблійне. Його погляд на створення — погляд біблійний: небо і земля проповідують славу Богу; людський розум спроможний пізнати Творця при допомозі створінь. Любов до створінь розгортається в Тейлєра одночасно з його любов'ю Христа.

Духовість о. Тейлєра можемо окреслити, як магістральний дороговказ до звільнення християнської духовости і містики від залишків маніхейзму, що ще покутує в декого і секретно обтяжує її. Маніхейство — це недуга, невроза духовости. Тому Тейлєр писав: »Бо ж, кінець-кінців, чи на те, щоб бути християнином треба відректися бути людиною в широкому й глибокому значенні цього слова, відректися бути людяним...? Чи на те, щоб іти слідами Христа і бути у зв'язку з Його Небесним Тілом, треба попрощатися з надією, що порушуючи необмежність за кожним разом трохи проникаємо її, а нашим трудом стаємо трохи більше панами над детермінізмом, осягаємо трохи більший поступ? Чи на те, щоб бути з'єднаним з Христом треба збайдужіти до руху вперед оп'янюючого й суворого Космосу, в яким живемо і який проявляється у нашій свідомості? І чи така операція на самому собі у своїх наслідках не зробить нас інвалідами — каліками, байдужими й немічними? Ось життєва проблема, об яку неухильно вдарить у серці християнина Божественна віра, яка піддержує той земський запал, що є соком усякого людського зусилля. Моє найсильніше переконання є в тому, що будь-яке збайдужіння до всього, що творить найшляхетніший чар і зацікавлення нашого природного життя — не є базою нашого надприродного зростання« (»Космічне життя«, 1916).

Юрій БУРЯКІВЕЦЬ

В ДЕНЬ МОГО НАРОДЖЕННЯ

1

Хай злагода панує серед люду,
Зневіра зникне, застум і відчай.
Хай голосними співами розбудить
Весна увесь замислений мій Край!
Не треба сліз. Хай радість в мужніх грудях
Бренить і мальвами п'яніє май.
Зрадіє серце, пригадає роки,
Що сонцем наливалися, нівроку.

2

Над Прип'ятю весніють верби в нас,
Щедротою наповнилися діброви,
Побіля плоту зеленіє в'яз,
Щигла синиця кличе на розмову,
Щоб пісня неністанною лилась...
Влицить, немов загублена підкова
Сріблястий місяць, сяйво лле до хат,
Де в кропиві ще наш бує сад.

3

Сестра у гості брата жде давно,
І мати знудьгувалася до краю.
Зашелестить осика за вікном
Зів'ялим листям, що вітри жбурляють,
І обважніле йде воюю на дно
Ріки, де шука в лопухах пугає,
Пливуть, зникають хмари в далині,
І тануть хмари на пісчанім дні.

4

Весна прилине радо у двори,
Почне у лузі молодь хороводить,
В зелених шатах стануть явори
Свою красу розглядувати в водах,
Розставить ніч у тиші ятері,
Сузір наловить, що у тиші сходять,
Стривожать тишу на кублі бусли,
Що високо звелося від землі.

5

Я серцем перейняв красу лісів,
Мов волох — берегам зеленошатим
Вклонявся. Ген за рогом даленів
Ратай, що їхав у брилі орати.
Здіймався лемент птиць від вітряків,

Що хтіли сонцю свій поклін віддати,
Ще довго так у галасі вони,
Пригадували про забуті дні.

6

... Бур'ян один підводиться й шумлять
Вітри від яру. Пустка і руїна
Лишилася від прибережніх хат,
Проходив фронт у днини негостинні.
Ще стрільна від скалічених гармат
Знаходять діти часто в картоплинні,
Страшне минуле в згадці вироста,
Хвилюється, мов спалені жита.

7

А Ти, о, мамо, не печальсь нічим
У день мого народження, а нишком
Лиши під вечір комунальний двір,
Підійди до церкви, помолися нишком
За сина блудного. В краю своїм
Ти у дорогу вирушала пішки
Із сотню верств, щоб хліба для дітей
Дістати під ревіння батарей.

8

І як на згадку про мої роки
Ти посади тополі дві зелені
На тім городі, де у днях дзвінких
Пишались наші свіжолисті клени.
Лунала пісня щастя від ріки,
Пливла вчисто в обріях червленних,
Йшло сонце на спочинок повз покіс,
Що завмирав у звуках наче ліс.

9

Хай виростуть Твої тополі й двір
Порожній звеселять зеленим шумом.
Нехай старечий привітають зір,
Щоб загойдались материні думи,
Майнули циглями за лісогір,
Де стелить вечір килим у задумі.
Там океан жене за валом вал,
Не затихає вітровію вал.

10

А я колись, очунявшись від дум,
Відвідаю свої місця родимі,
І нагадає тополиний шум
Мою весну, що сизуватим димом
Лозою пропливла комусь на глум,
З пов'ялими і журними очима.
І зашумлять тополі на привіт
Моему серцю мужньому в одвіт.

1959 р.

В. К.

Грім у горах

(ОПОВІДАННЯ ГЕОГРАФА)

Тепер черга була за професором геології. Був це чоловік літ під тридцять п'ять середнього росту, міцно збудований, стрункий і гнучкий, чорнявий.

Він пішки сходив головні європейські гори, від Карпат починаючи — на Альпах кінчаючи. Був дуже певний себе, а одночасно, як більшість природників і вчених, досить скромний, чіткий у висловах, а тому — в протилежність до артистів — був незвичайно правдивий і щирий.

Оповідання своє розпочав він дуже просто, ніби трошки зніяковівши.

Бачте, почав він, те, що я вам розкажу, буде здаватися вам неймовірним, а може трохи й хизуванням, проте запевняю вас, що все було так, як я кажу.

А трапилось це того літа, коли я писав габілітаційну працю і для перевірки одного мого твердження пішов у Карпати із своїм геологічним молотком у руці та мішком на спині.

В тій подорожі я вже був два тижні — худий, обвітрений, засмалений, припорошений спускався з одного верха, щоб видертись на другий. Торба моя ставала щораз тяжчою від усяких камінців, що були для мене дорожчі золота. На ногах понаростали мозолі, руки були подряпані колючками та гострим камінням. Харчувався тільки сухарями і водою, але душа моя цвіла, моя теорія цілком доводилася, моя дисертація повинна була дати мені ім'я, а габілітація на університеті мала бути цілком забезпечена.

День був незвичайно жаркий, сонце шкварило так, що, здавалося, всі поти висушило, навіть той найдошкульніший, що заливає очі. Мені здавалося, що в мене очі висохли і поморщились, мов печені яблука.

Треба було переходити через ріку, досить велику, і я, спустившись з полонини на долину, під вечір шкандибав гарним шосе, що простягнулося над берегом ріки.

І ось за собою почув я стукіт кінських копит і таракхотіння воза. Я завернув убік і повернувся лицем до візка.

Уявіть собі моє здивування, коли я побачив тут, у цих диких бескидах, коні в елегантній англійській запряжці, що тягнули за собою гарний кабріолет. Візник був також в англійській уніформі, а пан, якийсь молодий елегант, безжурно їхав і насвистував пісеньку. Я пізнав його ще здалека: це був мій університетський товариш, з яким мене лучили дуже світлі спомини гарного, безжурного академічного життя. Він дивився на мене і також пізнав. Три роки — не такий довгий час, щоб дуже змінити людей. Правда, кожний з нас помітно змужнів, але великих, ґрунтовних перемін у нас не було.

— Пане Людвіку! — скрикнув я.

— Пане Мирославе! — відповів він, спиняючи візника та вискакуючи з кабріолета.

Хвилини зо дві трясли ми один одному руку, розпитували, перебуваючи один одного...

Нарешті, Людвік каже: Та що ж я не прошу тебе до себе. Знаєш, я недавно одружився, не більш як півроку тому, і тепер ми з жінкою живемо тут недалеко, наче які емерити, далеко від світу, від людей. Жінка буде дуже рада побачити свіжого чоловіка, бо ж уже скучає за людьми.

— Хіба ж ви тут постійно живете?

— Ні, тільки літом, але з самої весни. Тут у мене і вілла. Ти пам'ятаєш, який з мене шибеник був, але я зумів влаштувати собі й гарне життя. Вмію оточити себе розкошами і приємностями. Жінка моя — правдивий ангел краси й скромності. І от ми захотіли мати чисті, гарні спомини на майбутнє. Знаєш, у мене засоби життєві майже необмежені, і я ще торік влаштував собі правдиве райське гніздо. Мені здається, що й сам Беато Анджелио, якщо б вернувся зі свого раю, де він за свої півтисячі літ устиг добре привичаїтися до неземної краси, то тут на землі попросився б до мене в гості, щоб змалювати з натури новий рай, а з моєї жінки — свою Мадонну. В мене тут правдивий рай, моя вілла в закопанському стилі, над нею працювали ліпші польські архітекти, для яких я не жалував ні грошей, ні вдячності. Ви, русини, ще занадто бідні, щоб дозволити собі на таку розкіш — на красу життя... Але, що ж це я заговорився? Сідай, прошу, зі мною і будь моїм гостем.

Ми сіли в кабриолет і рушили. Щось приємне й радісне промайнуло в моїй уяві, мене обгорнули на хвилину спомини всенадійної юности, коли я з оцим Людвіком сидів в одній лавці, слухаючи лекцій. Я знав, що й ми, українці, не менш ніж він, розуміємо і любимо красу життя, але я не хотів сперечатися.

Жвава бесіда на фоні незвичайно мальовничої околиці зробила нам дорогу непомітною. Ми не зогледілись, як опинились перед віллою, незвичайно мальовничо згармонізованою і пристосованою до природного оточення.

Вона стояла серед поетичної групи смерек, просто таки чарівна. Праворуч простягалось пасмо гір, ліворуч — шепотіла таємничим, трепетним шепотом річка, що зникала десь в безмежній далечині між двома гребінчастими смугами гір. Перед віллою — чудовий квітник, з якимись огнєвим кольором квітами, що так чудово гармонізували з густою зеленню смерек і гір. Справді — це був рай.

Нам назустріч — вибігла жінка Людвіка. Гарна, струнка, десь щіди тридцятку, а може й трошки більше. Радісно привітала чоловіка, а він представив мене як свого старого доброго приятеля.

Мені прийшлося перепрошувати їх за свій, зовсім не візитовий одяг і вигляд. Вони зараз же запровадили мене в призначену для мене кімнату, де я помився і переодягнувся. За півгодини запросили мене до столу. Тут все було так само вишукане, так само згармонізоване, як і скрізь у цілому домі.

Ми сіли вечеряти. Сонце вже сідало... В нас ішла жвава бесіда — гарні спомини з академічних літ пересипалися різними дотепами та анекдотами. Пані весело сміялася і, здається, душею була з нами, додавала нам охоти до розмови. Подали каву. Людвік запропонував закурити.

З веранди перед нами розкрився чарівний вид. Сонце ховалося у просміку двох гір і посилало нам останні свої проміння, що рельєфно

виросовувались на гірським тумані, кривавили вершок сусіднього верха і пурпуром покривали вузьеньку смужку невеличких верхніх хмарок. Ми мовчки любувалися видом.

Та ось щось загуркотіло, а через хвилину льокай приніс листа й подав панові. Прочитавши його, Людвік, скривившись трохи, сказав до мене:

— Дуже мені прикро лишати тебе і тратити на сьогодні такого милого співбесідника, але сподіваюся, що ти в нас відпочиватимеш кілька днів і завтра поверну собі втрачену приємність. А зараз, вибач мені, по мене прислано коні і я мушу їхати.

Звернувшись до жінки, продовжував:

— Моя кохана, граб'я Міхал просить мене приїхати до нього і прислав свої коні. Хтось там до нього приїхав і має бути якась нарада. Мені незручно відмовити йому. Ти маєш у гостях лицаря без докору і, здається, без жодного страху. Можеш бути спокійна, нічого не бійся.

У відповідь, я вклонився йому. З паном поїхав також і льокай, а пані залишилася зі мною на веранді й почала розпитувати про академічне життя свого чоловіка. Було видно, що вона захоплена ним так само, як і в перший день їх подружжя.

Прийшла кухарка і попросилася в пані піти до сусідки.

Вечір ступнево згасав, але на зміну сонцю виступав з-за гори повний місяць... Починалася чарівна гірська ніч...

Деся далеко доспівував свою пісню соловей, а з другого кутка доносилися уривки пісень інших птахів. Все це разом, змішуючись із пахощами квітів, творило чарівну поему гірської ночі.

Прийшла покоївка і сказала, що для мене вже послано постіль. Я попрощався і пішов до призначеної мені кімнати.

Чарівна ніч, ніч гірська, безмежно глибока і нестерпно жива. Я стояв перед відчиненим вікном, а місячне сяйво заливало всі кутки, сріблило верхи смерек і розливало широким морем блискучий туман по долині.

Я довго стояв... В моїй уяві оживали і гори, і туман, і все довкілля. Мені здавалося, що гори рухаються, гомонять про щось, що ліс смереківий таємничо шепоче, що невітніні тіні скаржуться на свою долю. В тих свободних просторах ночі, я відчував, кипіло життя, купалось у сяйві місяця щастя, розносило радість свого існування на хвилях туману в бездонну далечінь, безмежну як небо, замріяну як підпарубоцький вік. Моє серце розкривалось назустріч безмежній, незбагненній космічності, я переживав радість тих перших днів, коли природа пізнавала себе саму. І я бачив цю молоду природу, я дивився як мале дитя, що прокинулось уранці, розплющило свої великі, бездонно глибокі та вогкі очі, хоче потопити в них усе своє незбагненне оточення...

Ось перед моїми очима виникають перші громади людські, що зачаровані природою на узгір'ях співали свої перші природознавчі пісні: «А ми поле оремо, оремо, а ми просо сіємо, сіємо, ой Дід-Ладо, сіємо, сіємо...»

Так, тут і тепер живе цей самий Дід-Ладо, я бачу його, я чую його цілою своєю істотою, відчуваю його близькість...

Деся рипнули двері... Жіноча постать, як срібна хмаринка, пронеслась по подвір'ю й зникла в затінку стайні. Її охопила дужа, темна постать

парубка і на фоні далекого приглушеного цокотання жаб'ячих хорів виразно чути дзвінки, гарячі, палкі, скажені поцілунки. В цій первісній симфонії природа не пізнавала себе... Просякнена сама собою віддається сама собі і радіє своїм відчуттям.

Чари ночі мене гіпнотизували, я не міг відійти від вікна. Природа все більше й більше оживала, жаб'ячий концерт зголоснів до ступеня оркестри... Шепіт смerek переходив у якусь сварку, пахощі квітів, здається, душили, а місячне сяйво, відбиваючись від великої хмари, що показувалась із-за гори, просто сліпило очі...

Покоївка і парубок-фурман уже давно сховались у стайню. За горою у хмарі блиснула блискавка й почувся далекий гуркіт грому. Потягнуло вітром і холодком. Насувалась буря...

Я зачинив вікно і ліг спати. Але заснути не міг. За першим далеким рокотом грому, почувся другий, ближчий, голосніший. Пронісся сильний порив вітру і десь через п'ять хвилин все небо заволокло важкими хмарами.

Вам, мабуть, доводилося не раз бачити бурю в горах. І от це й була вона, раптова, страшна буря.

Місяць зник. Хмари накрили долину наче баняк покришкою, а в тім баняку все кипіло, клекотіло. Здавалося, що ось-ось він розірветься й розлетиться на дрібні кусники.

Блискавки без перерви роздирали небо в усіх напрямках. Грім рокотав над самісінькою головою і, здавалося, одривав цілі скелі від гір та кидав на нас... Ті скелі стукалися одна об одну, розсипалися на кусники, стукотіли по даху й дрібними ріняками розсипалися по підлозі. А коли блискавка хоч на хвилину переставала краяти небо, було ще страшніше. Здавалося, що все скінчилося, все зникло, світ запався, люди вигинули і тільки ти один, мов зім'ята шматинка, лежиш десь на смітнику й ніхто вже тебе не підійме, не найде, не поцікавиться тобою: ні Бог, ні люди, ні звірі, ні сама мати-природа. Одне слово — ти зник, ти вже не існуєш.

Але в цьому почутті власної кволости, нікчемности була якась і не-виразна приємність. Тільки тепер я чуввав себе частиною природи, а не холодним її дослідником. Тільки тепер я міг відчуті в собі трепіт життя первісної людини, таке безпорадне, але миле почуття життя.

І ось серед цього грюкоту я виразно чуввав жіночий зойк. »Зосю! Зосю!« — жалісно кричав, гукав голос пані дому. Але Зося була в стайні, куди жоден голос, крім грюкоту грому, не міг долетіти.

Розпачливий голос пані не вмовкав, було чути, як вона бігає по кімнатах, шукаючи Зосі. Нсрешті, двері в мою кімнату відчинились і на тлі блискавки з'явилась пані дому — простоволоса, в одній сорочці, безмежно перелякана. У світлі безперервних блискавок цей переляк відбивався в конвульсійних рухах її рук, в широко відкритих очах і в тремтінні цілої постаті.

Не промовивши ні слова, вона швидко пройшла від дверей до мого ліжка і мовчки підняла край моєї ковдри та впірнула під неї. Вона зіщулилась, притулилася до мене, поклавши свою голову на мої груди. Ціла тремтіла, мов перелякана пташка. Навіть не рухалась, боялась...

Я також не рухався. Так пройшло з півгодини. Буря потроху втихала, грім віддалявся і ставав все тихший і тихший, блискавки згасли.

Хмари помало розходились і на очищенім ясноблакитнім небі знову засяяв спокійний місяць.

Я лежав, нерухаючись, не рухалась і пані. Мені трудно було збагнути, які думки вихрили в її голові. Вона чекала і боялась ворохнутись, боялась дати почин рухові, що здавався для неї смертельним. Так, мабуть, кам'яніє бідна пташка перед страшним поглядом кобри, так цепеніє навіть великий звір, стрівшись своїми очима із мертв'ячими очима удава.

З кожною хвилиною становище гіршало. Вона ждала, а мені здавалося, що це її очікування промовляло до мене: »Ти маєш право робити зі мною що хочеш, але я цього не хочу, боюся«.

Тоді в моїх думках виникало питання: »Чого ж ти боїшся?«. Мій розум об'єктивного дослідника вчепився до звичайної моєї улюбленої праці: вирішення проблеми з погляду природника і філософа...

Пройшло знову чимало часу, становище її все гіршало і вона, здається, зовсім перелякана, завмерла, неначе й не дихала. Здавалося, що вона зараз гістерично заплаче... Мені стало дуже жаль її, така нещасна, трепетна, перелякана... Пригадався її чоловік.

Я схопився із ліжка, а вона все ж таки боялась ворохнутися. Я взяв її на руки, підняв і відніс у її кімнату і, клавши її на ліжко, поцілував у чоло, як цілують малих дітей.

— Спійть спокійно, пані, добраніч вам.

*

Ранком біля дев'ятої години покликали мене на каву. Пан вернувся перед світанком і зустрів мене свіжий та бадьорий.

— Правда, сказав до мене, як добре, що ти цієї ночі ночував у мене, а не в якійсь овечій колибі.

В цей мент увійшла пані. Він підбіг до неї, привітався, і спитав:

— Ну, як же ж ти спала, ти так боїшся грому?

— О, байдуже, ти сам сказав, що наш гість лицар без страху і без жодного докору (вона, очевидно, навмисне змінила фразу чоловіка, підкресливши цю зміну). Тому я вірила, що мені нічого боятися в присутності цього лицаря! — при цьому подивилася на мене поглядом такої щирої вдячності, що в душі я відчув велику радість і вдовolenня зі своєї нічної поведінки.

Я підійшов до пані, поцілував в руку, і сказав:

— Ласкава пані, я маю сьогодні аж дві приємності: перша, що я сухий вийшов з-під такого нічного дощу, а друга, що я посвячений прекрасною дамою в лицарі.

Весело провели ми ще один день, а на другий день уранці я вирушив на конях гостинного господаря далі в гори кінчати свої досліді.

Запевняю вас, сказав дослідник, що скільки разів згаду про цю пригоду, завжди згадую її з великою приємністю і ніколи не жалую, що в цю ніч я не піддався людським пристрастям і слабості.

Патаруко

ОПОВІДАННЯ РОМУЛЯ ГАЛЛЕГОС

Патаруко був у Філя де Маріч найкращим арфярем. Ніхто так не вмів висмикнути зі струн мелодії хоропо, як він, ніхто не потрапив надати такої повноти ритмам тужливих мелодій країни. Він грав з відчуттям, до глибини душі проймаючи мелодією, що її вичаровували з протвщених струн його меткі пальці; він потопає у п'яних радощах танцюристів, задирав вгору обличчя так, що видно було тільки білки очей, жадібно ковтає насолоду музики, здригався в напруженні кода, в такт акордів якого задихані танцюючі пари викрикували славно, а жінки бентежилися, бо ж загально було відомим, що хоропо Патарука бурлило кров найспокійніших, головню тоді, коли він був у гарному настрої.

Зрештою, Патаруко був справжнім чоловіком і там, де він грав, не треба було боятися, що якийнебудь місцевий заводіяка перерве хоропо, перерізвавши струни арфи, бо тверда, зроблена з дерева араганей, палиця в руках музики робила з індіанця особистість, що аж любо було дивитися, коли він починав бійку.

Тому, коли в пору збирання кави надтягали голосисті юрби робітниць і ночі розгомонювалися звуками гітар та гамором святкувань, тоді Патарукові не вистачало часу на всі хоропо, що їх він повинен був грати у розсіяних ранчах довколишніх гацієнд.

А все таки йому не судилось постарітися з арфою за плечима, та вічно мандрувати серед сповненої несамовитих легенд нічної темряви покруті узбіччя Філя. Високі, стрепіхаті діні гуамос, що подвоювали темряву, моторошний шелест тарахкавця, свист гадоки макауруель і жажливе квичання спрагнених диких свиней, що під час пожежі тікали перед огнем з гір Капая і нестримними табунами толочили поля Філя в розшуках за водою, — все це не мусіло страшити Патарука протягом усього його життя.

Щаслива усмішка долі, а чи меткість і здатність його істоти впродовж кількох років зробили з Патарука найбагатшим власником землі в Маріч. Пояснюючи це чудо, деякі люди відсвіжили призабуту вже казку про закопаний еспанцями горщик з золотом. Скептики й песимісти подекуди об тій, що Патаруко зніхався з багатою вдовою, яка зробила його управителем своїх маєтків і він ограбив її. Ще одні — а цих було найменше — приписували випадок збагатіння працьовитості музики, який з молотільника чесно дійшов до посілості.

Якою б не була причина збагатіння, залишився неспірним факт, що індію назавжди повісив арфу на гвіздок, поселився у великому домі в Каракас, одружився з гарною білою жінкою, яка обдарувала його численними дітьми, на ногах яких не було тих безформних наростів, що через них його прозвали вайлуватим Патаруком.

Один із його синів, Педро Карлос, успадкував батьків хист до музики. Зі страху, що з хлопця може вийти звичайний арфяр, мати намагалася викорінити з нього цей талант. Але тому, що хлопець мав його в крові й що було неможливим перекручувати або фальшувати невимовні закони природи, жінка почала піклуватися цим хистом і піднайшла для сина доброго учителя гри на піано. Пізніше, коли Педро Карлос був уже майже дорослим, вона добилася від свого чоловіка згоди вислати сина до Європи на дальші студії. Бо хоч їй здавалося, що син є на правильному шляху і його смак під впливом «доброї музики» покращав, все таки вона з своєї материнської, повної тривоги, душі не могла прогнати страху, що несподівано побачить сина біля арфи, як він смикає струни в такт хоропо.

Отож, син Патарука дістав у великих містах цивілізованого світу культурну огладу, яка йшла впарі з роз'яснювальним діянням клімату на його шкіру, що завжди ще зраджувала мішанця. Кола, серед яких він знаходив деякі успіхи, допомогли йому до музичної освіти.

Після кількох років Педро Карлос повернувся на батьківщину витончений і сповнений нових ідей, і хоч, на нещастя, місце батька в родинному домі спорожніло, співгромадяни влаштували йому захоплююче й великодушне прийняття.

В його голові була плутанина великих поривів. Він марив про те, щоб охопити у величні нові гармонії сільський масштат вітчизняного краєвиду; безпосереднє і болюче життя своєї раси, що згорало серед раптових спалахів бурхливих пристрастей, немов будинок зі складом фюерверків, з якого швидко не залишається нічого, крім кількох марних цюгл колишніх невдач. Педро Карлос був переконаний, що таким чином зможе створити нову, народну музику.

Йому здавалося теж, що він досягнув цього в кількох темах; зіграних на концерті, і сподіванки тих, які ждали на таке мистецтво, виявилися в похвальному признанні великого музичного таланту їхнього земляка.

Але швидко прийшло розчарування. Музика Педро Карлоса складалася з накопичення спогадів про великих майстрів, а ці ж спогади були перемішані з чудернацтвами найтіршого смаку. Замість притаманного місцевого кольориту, до якого прагнув Педро Карлос, його музика чинила лише враження маскаради негрів, переодягнених за ясноволосих принців.

Хтось висловив болюче розчарування публіки з мистецьким смаком досадними, але сповненими креольського сарказму словами: з нього визирає Патаруко. На його ногах видно пір'я, дарма, що він дбайливо намагається приховати його.

Коли цей вислів дійшов до ушей музики, погасив у ньому раптом привезене з Європи захоплення. Він закинув грати й з того часу ніхто навіть не зважувався говорити про музику в його присутності. Але Педро Карлос не користувався банальними фразами, мовляв, його не розуміють і переслідують земляки. Смуток, що його залишила в ньому невдача, просякнув аж до самого коріння його істоти. Педро Карлос був переконаний, що він справді пересічний музикант, нездатний до мистецького творення, глухий серед глухої природи, від якої не можна було очікувати нічого, що могло б бути гідне далі жити в мистецтві.

У розшуках за причинами своєї невдачі відчував він слід батькової крові. В цьому був корінь лиха: син був створений з грубої людської субстанції, яка ніколи не втілиться у шляхетну й добірну форму мистецтва, хіба що століття очистять твір з незграбної праматерії.

Незабаром ніхто вже й не пригадував собі того, що в Карлосові жив музика.

Одного разу, під час нічної прогулянки під деревами своєї посілости у Філя де Маріч, куди він вийшов на прохання своєї матері доглянути працю збирачів кави, Педро Карлос знову замислився над німою трагедією, що точила його серце, як невольника, в'язка проказа. Мистецьке розчулення було чужим його душі й коли він згадував про своє колишнє захоплення красою, йому здавалося, немов би все це містилося в іншій або давно померлій особі, яка жила далі тільки для того, щоб затрювати його життя.

Понад головою, над темним верховіттям тінистих гуамос і букарес, понад ніжною травою саванни, що поростала пагорбки, простягалася мовчазна й тиха ніч. В глибині віддихало невтомне життя рівномірним пошумом листя, у вічному ритмі струму соків, що нічого не знає про свою власну мету, завданням якого є творити й втримувати при житті чудове галуззя дерева, або нагороджувати солодощами овочів мелодійний дарунок пташки, — все це діялося в нечулому спокою землі, сповненої несамовитої творчості, що проходить крізь усі форми буття, від найсмирненніших до наймогутніших.

І музика думав про те темне насіння своєї раси, що загнивало в ньому серед плутанини безладних тужливих прагнень. Чи і в ньому прозябало щось, що в свій час видасть нежданий здоровий овоч?

Він прислухався до звуків ночі. З піль доносився відгомін далеких радощів; час від часу вітер завивав до нього жалісний звук гітар робітників. Педро Карлос почав сходити з узгір'я в тому напрямі, звідкіля линули святкові звуки, і йому здавалося, немов би щось сильніше за його волю штовхає його напроти нежданної мети.

Дійшовши до ранчо, де танцювали хорошо, він зупинився у дверях, щоб приглянутися забаві. В блідому світлі димних олійних ламп, оповиті хмарою куряви, що її здіймали бурхливі притупування ніг, кружляли в танку леони гацієнди, сп'янені горілкою і любов'ю. Сонному співові арфи вторували скрекотом маракаси, згодом між них вдерся хрипкий голос заспівувача, що співав, присвячене якомусь з танцюристів, коррідо. Хвилини відпочинку, сповнені жадібного перехоплювання духу, чергувалися з раптовими звірячими криками, змішаними з реготом.

Педро Карлос відчув зов крові: там була його правда, безмилосердна правда природи, що насміхається з викрутів і манівців людей, проходячи повз них, — він не був ніким іншим, тільки арфярем, як його батько, як Патаруко.

Він попросив музику, щоб подав йому свій інструмент, і почав перебирати струни так, немов би він протягом усього свого життя нічого іншого й не робив. Але звуки, що тепер виходили з товстих струн, не були шершавими й неприборканими, як раніше, напоєні пристрасною

зневірою чи звірячим смертним боєм. Тепер це була дивна, але своєрідна й первісна музика, що добувала полум'яну зневіру з красивиду, і з раси — дику тугу африканця, який відпливав з неграми на невільничій галері, і меланхолійний смуток індіанця, на очах якого рідна країна попадала в неволю загарбників. І це було таким величним, що всі танцюристи раптом змовкли, самі не знаючи про це, і вражені довго дивилися на незвичайного музику.

Несподівано, однак, один з них крикнув: у своєрідній, ніколи ще не чутий музиці він відчув мельодію землі й голос власної душі. І знову, як перед тим, усі танцюристи, немов один, кинулися в шалений крутіж хоропо.

Трохи пізніше Педро Карлос ішов додому, з радісним, напосним музикою серцем. Він віднайшов себе, вже відчув голос землі...

За ним мовчки йде пеон з гацієнди. Врешті питає:

— Дон Педро, як називається хоропо, що його ви грали?

— Патаруко!

Лариса МУРОВИЧ

З у с т р і ч

Зустрілись ми з Матір'ю на цій ріллі,
Де роси сяли в заранні —
Блакитні дві квітки в очах зацвіли
У неї, на знак запитання.
Як разом поглянуть пронизливо, так
Не скриєш ніякої тайни —
Чому ж ти, Матусю, затисла вуста
Й не скажеш слово відчайне?
Схилилась до ниви, немов знемоглась,
Хоч неміч із нею не дружить,
Бо серце у неї гаряча стріла,
Що тільки за волею тужить.
Ось нива парус — а де ж паростки?
Спитала й слова її раять.
Цілунком торкнулись ми її руки,
Де забряцали кайдани.
Та серце палає і в наше влива
Сили тієї, що вірить
І наново сіємо під жнива
На ниві зерна повну міру.
Оглянемось в полі й шукаємо слід,
Де наша стояла Мати —
Далекий, далекий, далекий світ
І ржою вкрилися ґрати.

Петро КІЗКО

ВІДСТУПНИКОВІ

Якби ти болем жив народу,
Народу радощами жив, —
То ти б, відступнику, ізроду
На свій народ ярма не шив.

Якби ти звідав муки нені,
Своєї матері, то ти б
Слова прозові чи пісенні
Не дав би ворогу. Коли б

Ти кров сестри і брата бачив
Вночі за вікнами Чека, —
То ти б співав тепер іначе
Про «мудрість» дикого Цека.

Ти знав лише ясні готелі
І, п'яний, знав нічний розгул.
Та ти не знав чекістських «келій»,
Де згинули Влизько й Загул.

Тебе привабила «комуна»,
В якій живеш ти паничем,
А мати рідна з поля клунок
Із колосками волоче...

Поезія не терпить прози,
У цім випадку моїм — теж.
А ти? Колись співав про «сози»,
Тепер — про цілину плетеш.

Якби ж ти болем жив народу,
Народу радощами жив, —
То ти б, відступнику, ізроду
На свій народ ярма не шив.

16. 4, 1961 р.

Андрій ЛЕГГТ

*

*

*

Димом дихала осінь... Обози-обози
По бакурах гнилих десь пливли в далину,
Хтось на возі, втираючи сльози,
Кляв життя і весь світ і війну.

Кров'ю вмилося небо... Громами-громами
Нам погрожував схід, небозвід багрянів,
І народжувався знов над сумними ланами
Міт страшних нерозгаданих днів.

Михайло ПАВЛЮК

ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ

(ПОСЛАБЛЕННЯ ГОСТРОТИ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА)

Під сучасну пору в США, а також у деяких галузях виробництва в Англії, відчувається певна економічна депресія, що почалася два роки тому. В інших економічно сильних державах вільного світу погіршення економічної кон'юнктури не видно.

Відомо, що від 1929 року капіталістичне господарство вільного світу не мало великих, гострих економічних криз. Вже понад 30 років господарство капіталістичних держав розвивається без більших потрясень, особливо таких, які впливали б на економічну ситуацію.

Тут спробуємо зробити коротку аналізу чинників, що могли впливати на істотну зміну розвитку капіталістичного господарства, щоб окреслити характер економічних криз господарства вільного світу. Така аналіза цікава не тільки тому, що тепер господарство США є в стані певної депресії, а й тому, що вона може дати висновки політичного характеру. Як відомо, соціалісти всіх напрямків, особливо комуністи, покладали й покладають велику надію на зростання кризи капіталістичного господарства. Капіталістичну систему вони вважають за найбільш негативну, сподіваються, що вона приведе до великих криз в економіці й господарстві вільного світу, а тоді її заступить система «планового соціалістичного господарства». Це і є причиною, чому ми в другій частині нашої аналізи зупинимось на кризових процесах у соціалістичному плановому господарстві московсько-більшевицького зразка.

Щоб показати особливості сучасних криз капіталістичного господарства, в першу чергу подамо коротку характеристику періодичних криз, що виникають у капіталістичному господарстві наслідком перепродукції.

Характеристичні риси періодичних криз капіталістичного господарства в минулому

Ще в стародавній Греції та в стародавній Римській імперії виникали економічні кризи в такій чи іншій галузі тодішнього ремісничого виробництва. Також і Середньовіччя знало часткові економічні кризи. Отже економічні кризи — давнє явище господарства, продукції та вільного обміну на ринках. Вони можуть бути наслідком перепродукції або недопродукції. Кризи обидвох напрямів завжди приносять зниження життєвого рівня населення.

Кризи бувають часткові або загальні. Часткові кризи в капіталістичному господарстві є постійним явищем, вони завжди свідчать про те, що нарізла потреба переміщення капіталу або модернізації техніки в тій чи іншій галузі. Але гнучкість приватної виробничої ініціативи швидко опановує кризову ситуацію.

Кризи в капіталістичному господарстві, що були наслідком недовиробництва, мали поважний характер тоді, коли їх зумовляли стихійні природні явища — посухи, війни тощо. Так, напр., колосальні кризи, спричинені недопродукцією предметів широкого вжитку та харчів, ми бачили в деяких державах під час першої і другої світових війн, а після них недопродукцію відчувалось майже в усіх державах, які брали участь у війні. Під час обидвох великих війн бракувало робочої сили, бракувало сирівців, а часом і транспорту, бракувало верстатів праці для випуску продукції, яка могла б задовольнити потреби населення. Після війни треба було певного часу, щоб перейти з воєнної продукції на продукцію предметів широкого вжитку для населення.

Тому, що кризи недопродукції в капіталістичному господарстві виникали, як правило, не з причин самого розвитку виробництва, а з причин, переважно, воєнних, економісти навіть не зараховували їх до категорії економічних криз, не зважаючи на те, що зниження життєвого рівня населення є ознакою всякої економічної кризи. В таких кризах недопродукції ніхто не вбачав хиби капіталістичного господарства.

Інакше стоїть і стояла справа з економічними кризами, які виникають наслідком перепродукції. Така перша світова криза з перепродукції трапилась у 1857 році. Опісля більші або менші кризи траплялися, приблизно, через кожні десять років, тому їх називали періодичними. Остання світова криза була в 1929 році, себто — через десять років після закінчення першої світової війни.

Економісти намагались знайти причини виникнення криз та способи, якими можна б спинити їх повторювання. Різні економісти по-різному тлумачили цю справу, починаючи від пояснень, що кризи перепродукції залежать від появи плям на сонці, а в таких випадках людські зусилля не можуть їх усунути. Марксисти твердили, що кризи є наслідком капіталістичної системи господарства і їх можна оминати тільки тоді, коли буде запроваджене плянове соціалістичне господарство. Жодні інші засоби, мовляв, ні заходи урядів, ні еволюція й перебудова капіталістичного господарства, не спиняють криз.

Ще до першої світової війни українець проф. Туган-Барановський у своїй спеціальній праці «Періодичні кризи капіталістичного господарства» заступав погляд, що кризи виникають із перепродукції знарядь виробництва (машин, транспортних засобів і т. п.), а ніколи з перепродукції предметів широкого вжитку для населення. В той час його погляд знайшов загальне визнання і це був поважний внесок у вивчення причин виникнення криз. Фірни, що продукували знаряддя виробництва великою кількістю, почали продукувати лише на конкретні замовлення, а не на ринок.

Але в 1929 р. криза таки виникла, і то значно поважніша, ніж попередні. Це, звичайно, не було доказом, що проф. Туган-Барановський помилився у визначенні основного чинника виникнення криз, а тільки показувало, що методи запобігання не були достатніми, щоб можна було уникнути кризи. Значно більший обсяг кризи в 1929 р., в порівнянні з кризою в 1907 р., пояснювався значним зростом індустріалізації основних капіталістичних держав.

Перебіг криз, що виникали з перепродукції капіталістичного господарства завжди мав, приблизно, однаковий характер та однакові, в тій же послідовності, економічні й психологічні феномени, а саме:

1) Перед кризою завжди спостерігався швидкий бурхливий розвиток заводобудівництва. Збільшувалася також продукція заводів, збільшувалася кількість робочої сили, а разом з тим зростав попит на продукцію і підвищувалися ціни.

2) Згодом, несподівано для промисловців, ціни на продукцію головних галузів виробництва починали швидко падати, попит на продукцію зменшувався такою мірою, що деякі заводи були примушені зовсім спинити свою продукцію.

3) Це приводило до повної руїни кредиту, деякі банки банкрутували.

4) Тоді починалась біржева і кредитово-банківська паніка. Населення з поспіхом відтягало свої гроші з банків, за безцін продавало свої заводські акції. Кожний намагався мати свої гроші в себе, в своїй кишені, а не в банку чи в заводських акціях, щоб урятувати хоч частину своїх капіталів.

5) Мільйони робітників ставали безробітними, а разом із тим почав падати попит на предмети широкого вжитку, бо робітники не мали грошей на купівлю. Так криза перекидалась і на легку промисловість.

6) Ціни швидко падали і виникало враження, що вони й далі падатимуть. Тому промисловці утримувались від закупу сирівців, а звичайні покупці-споживачі утримувались від закупу краму, розраховуючи на те, що ціни будуть ще нижчі.

7) Вся система кредиту руйнувалась, але гроші, як правило, не втрачали своєї купівельної спроможності, навпаки — вона зростала, а разом з нею зростало й довір'я до грошей. Під час усіх великих криз в обігу були золоті монети та банкові кредитові знаки, що їх можна було вимінити на золоті монети. Отже, кредит зазнавав майже повної руїни, а грошова система стояла міцно.

8) Після першої хвилі паніки, що продовжувалась на кілька місяців, наступав період промислового застою, що тягнувся пару років. Потім промислова діяльність починала поволі зростати, далі щораз більше поживалювалась і розвивалась. Врешті, знову приблизно через десять років після кризи, досягала найвищої кон'юнктури. Тоді знову, як і попередньо, наступала криза та кредитово-банківська паніка.

9) Окремо треба зазначити, що уряди тих держав, у яких виникала криза, майже не втручалися в економічні процеси періодів криз і не робили жодних протизаходів. Вони, так само як і ділові кола, були безпорадні. Тільки президент Рузвельт під час кризи в 1929 р. почав був робити певні заходи, щоб прискорити товарообіг шляхом грошової допомоги безробітним, організував також державну інституцію для планування розвитку економіки, яка й далі залишилась у руках приватного капіталу.

З цього схематичного нарису перебігу періодичних криз перепродукції капіталістичного господарства, треба відмітити такі основні моменти:

1) Кризи завжди виникали з причин перепродукції знярядь виробництва, себто — в галузі важкого машинобудівництва та в тісно пов'язаній із ним галузі важкої металургії.

2) Завжди якась значна частина капіталів, вкладених у крам, напівфабрикати, сирівці тощо, а також частина діючих заводів — ставали неліквідними матеріальними цінностями в господарстві. Власне оці неліквідні матеріальні цінності викликали кризу, бо вибували раптово з капіталів у корисному обігу в господарстві. Це є той суто матеріально-економічний чинник, що викликав кризу. Питому вагу цього економічного чинника у сумі матеріальних цінностей, які до кризи були активними в господарстві, важко обчислити, бо дія цього суто матеріального чинника пов'язана з іншим чинником уже не матеріально-економічного характеру, а психічно-економічного. Коли б дію цього другого чинника (психічно-економічного характеру) можна було чимсь зовсім припинити, чи хоч частково послабити, то кризи не мали б такої руйнуючої сили.

Отже, ми завжди бачили два основні явища під час криз — дію суто матеріально-економічних та дію психологічно-економічних чинників. Ці явища були стверджені, але ніхто з економістів не мав рецепта на те, як позитивно вплинути на дію цих чинників, кожного зокрема та обидвох укупі. Причини були такі:

1) Перепродукції в господарстві, призначеної на ринок, не можна уникнути, бо явище це за вільного обміну цінностей не тільки нормальне, а й необхідне, воно приносить користь господарству в цілому. Під час криз перепродукції, часткових чи ширших, господарство позбувається таких підприємств, які через свою організаційну чи технічну відсталість випускають продукцію з високою собівартістю. Після всіх криз спостерігалось загальне зниження собівартості продукції, що є найважливішим показником виробничого прогресу кожного господарства. Правда, за цю модернізацію виробництва суспільство платить певними втратами, але в жодному господарстві не можна провести модернізації без утрат, бо модернізація тягне за собою обезцінення певної частини машин чи навіть цілих заводів. Отже чисто економічний збудник криз перепродукції капіталістичного господарства такий, що мало було і мало є перспектив для уникнення більших економічних потрясень, які виникають із причин перепродукції.

2) В часи клясичних економічних криз перепродукції капіталістичного господарства не можна було послабити дії психологічно-економічного чинника, бо кредитову паніку спричиняли найперше самі капіталісти, ті, що в їх руках був фінансовий капітал. Саме в їх руках були всі банки та кредитування, як короткотермінові так і довготермінові. Власники дрібних та середніх капіталів щойно пізніше, наслідуючи власників великих капіталів, піддавались фінансовій паніці та намагались урятувати свої капітали. В ті часи державні банки не були регулятором усієї кредитової системи, були лише емісійними банками держави, що переважно дбали про стабільність курсу валюти та про забезпечення її достатнім запасом золота для підтримки державної грошової системи. Отже, держава дбала лише про стабільність купівельної спроможності

своїх грошей і майже не цікавилась стабільністю торговельної, виробничої і кредитової системи, яка повністю була в руках власників фінансового капіталу, в першу чергу — в руках банкірів. Крім того панував погляд, що держава не повинна втручатися в економічні процеси країни, бо найкращим ліком для потрясень наслідком кризи чи депресії — є стихія ринку. (Між іншим, такого погляду трималась адміністрація Айзенгауера в час депресії 1958 р.).

Як правило, економічна криза в першій своїй стадії (зниження цін, банкова і біржева паніка) сприяла стабільності курсу валюти, чим, як ми вже згадували, державний банк найбільше інтересувався. Але потім, як правило також, зменшувалися надходження до державного бюджету, а часом знижувалися і запаси золота, що могло привести до порушення стабільності грошової системи. Отже вся кредитова система була повністю в руках власників приватного фінансового капіталу, а тим часом уся економіка капіталістичного господарства базована на кредиті.

Щоб зілюструвати роль кредиту в капіталістичній системі, варто нагадати, що колосальний поступ капіталістичного господарства повністю залежав, і тепер залежить, від досконало розвинутої системи кредиту. В центрі кредитової системи стоять різного профілю банки. Основною функцією кожного банку є приймати грошові вклади з винагородою, у вигляді певного відсотка, та позичати гроші теж за певний відсоток, але, звичайно, більший, ніж банк платить за вклади. Ця різниця у відсотках за вклади і позички — є прибутком банку. Але вже давно минули ті часи, коли банки провадили переважно тільки такі операції. Розвиток акціонерських компаній дав банкам можливість мати значно більші прибутки, вкладаючи свої капітали в акції торговельних і промислових підприємств. Так банки накопичували власні великі капітали і часто ставали справжнім господарем у багатьох підприємствах торгівлі та промислу.

В давні часи в усіх державах існували закони, що обмежували висоту відсотка за позички, які дає банк. Тепер ці обмеження для банку не мають значення, бо зиски з акцій можуть сягати від 10 до 20, а то й більше відсотків. Банки кредитують поточним комерційним кредитуванням заводи та гуртову торгівлю. Заводи кредитують гуртову торгівлю, фірми гуртової торгівлі кредитують роздрібну торгівлю. А роздрібна торгівля дуже часто кредитує індивідуальних покупців. Малі крамнички, як правило, торгують на тижневий кредит, який так поширений, що скажемо, власник маленької крамниці має в ній мало такого краму, що належав би йому, як його власність.

Так система кредитування в капіталістичному господарстві є основним чинником для акумуляції вільних капіталів, фінансування розвитку промислу і засобом для полегшення продажу краму. Кредитова система найдосконаліше працює тоді, коли грошова система базована на золотій монеті, з вільним обміном державних банкових кредитових білетів на золоту монету не по її номінальній ціні, а по ціні золота на вільній біржі. Коли кредитові банкноти, в наслідок надмірного випуску їх державою, обезцінюються значною мірою, то це завжди приводить до

порушення кредиту, бо вартість кредитових банкових білетів падає ще швидше. У випадку, коли банкові кредитові білети, чи взагалі паперові гроші, катастрофічно швидко падають на ціні, кредитові операції в таких грошах стають неможливі. Але коли інфляція банкових кредитових білетів чи паперових грошей проходить дуже повільно, то хоч кредитова система капіталістичного господарства й опинюється в досить складній ситуації, все ж таки кредит загально працює без особливих перешкод.

Отже, як бачимо, кредитова система в розвитку капіталістичного господарства має дуже велике значення, особливо важливим є те, що кредитова система, побудована на довірі, є незвичайно чутлива і швидко реагує на зміну господарської кон'юнктури. В час поважної кризи, в наслідок кредитово-банківської паніки, вона може сильно захитатися. Та й після паніки процес відновлення кредитового довіря проходить дуже повільно, що гальмує розвиток господарства.

Під час великих криз перепродукції, як ми бачили, капітал намагається зберегти свою цінність утечею з банків і підприємств (кредитово-банківська паніка). Але куди? Капітал може відпливати в ті держави, де ще кризи нема, але це можуть робити тільки найбільші власники капіталів. Ширші маси дрібних власників капіталів завжди намагались вилучити свої капітали з банків та акцій підприємств, щоб тримати їх у себе в грошах, які, як ми вже згадували, в час кризи довго зберігали свою вартість, могли бути обміняні на золото чи взагалі на золоту монету. Правда, гроші заховані в кишенях не дають відсотків, але під час кредитово-банківської паніки кожний волів найперше зберегти капітал, і прибутки з відсотків мало кого тоді приваблювали. Отже панікери, коли їм пощастило своєчасно забрати свої вклади з банків, уникали часткової чи повної втрати своїх капіталів. Так у час криз грошова система, оперта на золоту монету або на вільний обмін банкових кредитових білетів на золото, завжди була надійним середником, що рятував від утрат під час кредитово-банківської паніки.

Отже грошова система, оперта на золоту монету, яка в час розвитку господарства найбільше сприяла розвитку кредиту, а тим самим і цілому господарству, в часи кризових панік, навпаки — сприяла найбільшому поглибленню кризи, бо могла зберегти власникам вартість їх капіталів, що відпливали з банків і підприємств. Сама грошова система в початках кризи навіть міцнішала, але кредитова система зазнавала колосального й тривалого занепаду, наслідком чого дуже побільшувалися втрати господарства від криз.

На цьому закінчуємо нашу обмежену характеристику перебігу класичних криз капіталістичного господарства і переходимо до характеристики особливостей сучасних економічних депресій, чи павз, як часто тепер їх називають.

Основні особливості сучасних депресій

Московські комуністи, і взагалі марксисты, чекали з певними надіями на чергову періодичну кризу капіталістичного господарства вже від 1953 року. Чисто економічних чинників було вже досить на виникнення кризи, а саме:

1) Швидкий розвиток автоматизації процесів виробництва, особливо у США, почав знецінювати машини попередніх зразків і поставив під загрозу ті заводи, які користувалися старими машинами. Процес автоматизації ввесь час перетворював поважну частину машинового фонду на господарські неліквіди.

2) Швидкий розвиток автотранспорту, особливо вантажного, припинив будівництво нових залізниць, а навіть спричинився до закриття деяких залізничних колій. Це був великий удар для тих заводів, що виробляли рейки, паротяги і вагони. До того ж розвиток пасажирського літунства зменшив пасажирський рух на залізницях і пароплавах. Щоб уявити собі, яку кількість пасажирів перевозить літунство вільного світу, подамо, що в 1959 р. літаками перевезено 87 міль. пасажирів, а в 1960 році — понад 100 мільйонів.

3) Видобуток вугілля почав швидко падати наслідком заміни вугілля нафтою та природним газом. Це привело до того, що багато вугільних шахт закрито, а машини й устаткування у вугільній промисловості та в пов'язаній із нею машинобудівельній промисловості — вийшли з корисного господарського процесу, стали неліквідами на колосальні суми.

4) В легкій промисловості, особливо в текстильно-бавовняній, наслідком переходу на виробництво тканин, що не потребують прасування, багато машин попало в неліквіди. Зміна машин та устаткування легкої промисловості вилучили з ужитку багато старих машин, що призвело до втрати вкладених у них капіталів.

Всі ці чотири чинники радикальної перебудови у виробництві вільного світу, що спричинились до економічних утрат на мільярди доларів, у 1958 р. підготували відповідний ґрунт для виникнення найповажнішої економічної кризи клясичного зразка та кредитово-банківської паніки.

Депресія 1958 р. почалась із кризи збуту в США пасажирських авт, яка (криза) перекинулась і в Англію. Продукція криці у США зменшилась приблизно на 25-30 міль. тонн. В Англії також значно обнизились. У США кількість безробітних зросла на 2-3 міль. осіб. Отже це доводить, що суто економічний чинник уже вповні сприяв викликанню біржевої та кредитово-банківської паніки.

Та даремно Москва, її агенти і марксистки сподівалися побачити колосальні черги людей біля банків, які поспішали б забрати свої вклади. На фондових біржах США і Англії, хоч і було помітне коливання курсів акцій, не було ніяких ознак біржевої паніки. Десятки мільйонів дрібних та середніх власників банкових вкладів та власників заводських акцій у США — поводитись тепер зовсім інакше, ніж у час попередньої кризи в 1929 році. Гуртова продукція знизилась, але тільки в незначному відсотку і затруднених залишилось понад 60 міль. осіб. Отже криза в 1958 р. капіталістичного господарства виглядала скорше як переміщення капіталів, ніж як поважне порушення виробничих спроможностей американської економіки.

Депресія цього року почалась з кризи збуту автомашин. У США збільшилась кількість безробітних, але в Європі цього не спостерігається. Можна припускати, що цьогорічна депресія пройде швидше, ніж 1958 року.

Які ж причини такої пом'якшеної форми сучасних економічних депресій економіки капіталістичного господарства? Відповіді на це треба шукати лише шляхом поглибленої аналізи змін як в економічній царині, так і в соціологічних процесах, що мали місце переважно у США.

Аналіза факторів, що могли вплинути на послаблення криз

Перш за все треба відкинути припущення, що послаблення гостроти криз сталося наслідком своєчасних і достатніх заходів урядів, зокрема уряду США. Ми вже сказали, адміністрація Айзенгауера дотримувалась погляду, що втручання уряду в економічне життя США — небажане й недоцільне. Тільки 1958 року, коли почалася депресія, уряд почав давати допомогу безробітним. Можна зазначити, що у США, як і в Англії, уряд уживав заходів, щоб регулювати розмір кредитування через банки шляхом збільшення відсотка за кредити. Але цей засіб не має такої сили, щоб міг ефективно та значно вплинути на послаблення депресії.

Далеко більше може вияснити цю справу аналіза змін у грошовій системі, що пройшла після останньої великої кризи перепродукції 1929 року, та розгляд зрушень у царині соціологічної структури суспільства потужних капіталістичних держав Заходу, в першу чергу США.

Приблизно після першої світової війни, а особливо після кризи в 1929 р. і девальвації долара в 1935 р., грошова система США, а ще раніше й інших капіталістичних держав, перейшла на паперові гроші. Цебто — державні емісійні банки припинили обмін кредитових банкових білетів або випустили нові грошові знаки, навіть не зазначивши цінності їх у щирому золоті. Так закінчився майже 150-річний період, коли уряди, економісти і фінансисти уважали, що грошова система може повністю працювати ефективно тільки тоді, коли грішми є золота монета і банкові кредитові білети, які державний банк є зобов'язаний обмінювати на золоту монету. Для цього державний банк мусів мати, як думалось, запас золота не менше 30-40 відсотків до суми випущених кредитових банкових білетів. Цього запасу золота було цілком досить, щоб населення не втратило довір'я до банкових кредитових білетів. Ширші кола населення не зразу виявили довір'я до кредитових білетів, але на початку цього сторіччя ділові кола охотніше мали діло з кредитовими білетами, ніж із золотою монетою. Монета з щирого золота, що досить м'яке, при постійному вживанні стирається і тратить на вазі, а банки приймали золоту монету не по номінальній ціні, а за вагою. Так кредитові банкові білети, як практичні для вжитку гроші, одержали загальне визнання, очевидно при умові, що держава гарантувала зазначену на них цінність у золоті.

Щоб не порушити довір'я до кредитових білетів, держава завжди намагалась покрити дефіцит бюджету внутрішніми та зовнішніми позичками і тільки в крайній необхідності випускала більшу кількість кредитових білетів, припиняючи їх обмін на золото. Тоді кредитові білети підпадали під дію інфляції та становили собою паперові гроші. Після

того, як — скажемо — війна скінчилась, держава завжди намагалась якнайшвидше повернутись до вільного обміну банкових кредитових білетів на золото за попереднім еквівалентом. Але, коли з різних причин це було неможливе, тоді запроваджувала девальвацію цінності в золоті своєї валюти та випускала нові кредитові білети з вільним обміном їх на золоту монету вже за новим еквівалентом.

Перша світова війна принесла була таку руїну грошових систем у багатьох державах, що деякі з них і не пробували повернутись до випуску та обігу золотої монети. Така фінансово міцна держава, як Англія, після років зусиль, після кризи в 1929 і 1931 роках, також відмовилась від обміну кредитових білетів на золото й перейшла на систему паперових грошей.

Отже, коли віками грошова система базувалась виключно на металевих грошах у золотій, а часом і срібній монеті, коли в XIX-му та на початках XX-го століть в обігу, поруч із золотою монетою, були і банкові кредитові білети, то тепер, почавши з 30-их років цього століття, грошова система кожної держави базована на паперових грошах. Тепер золото в підвалах державних банків не визначає реальної можливості для переходу на золоту монету. Його ролія є тільки в демонструванні, що на прикийр випадок держава має в золоті мобільну цінність для сплати зовнішніх зобов'язань, але, в жодному разі, не внутрішніх. Тільки США мають ще достатній запас золота в державному банку, а решта держав мають тільки мінімальні запаси золота.

Чому ж прийшла ця нова епоха — епоха паперових грошей, і вже нема фінансистів, які уважали б можливим і потрібним повернутись до грошової системи золотої монети та банкових кредитових білетів? Причин є чимало, але підкреслимо тільки основну — паперові гроші виявились не такими поганими, як про них думали раніше, очевидно при умові дотримання певних правил їх випуску та регулювання їх обігу. Паперові гроші в основному виконують усі п'ять функцій грошей, але деякі функції паперових грошей можуть легко бути дуже послаблені. В першу чергу це стосується до збереження їх цінності, бо за певних обставин паперові гроші загрожені поступовим, а то й швидким падінням, себто — є завжди під загрозою інфляції.

Власне саме ця їхня особливість вплинула як вирішальний чинник на перебіг криз перепродукції капіталістичного господарства. Бо ж коли ця їхня негативна особливість робить усю грошову систему нестійкою, то під час економічних депресій саме ця особливість паперових грошей стає основним чинником, який недопускає до кредитово-банківської і біржевої паніки. Отже вона діє незвичайно позитивно на повне знищення психологічно-економічного чинника, що так поглиблював економічні кризи тоді, коли грошова система базувалась на золотій монеті та на банкових кредитових білетах.

З того часу, як американський доляр і англійський фунт стали паперовими грошми — вони поступово падають на ціні. Уряди і фінансисти, навіть і преса, завжди інформують усіх про небезпеки більшої інфляції та постійно роблять різні заходи, щоб не допустити до швидкого падіння

купівельної спроможності як долара, так і фунта. І тепер не тільки фінансові кола, а й кожний знає, що під час депресії найнебезпечніше тримати свої капітали в паперових грошах по скринях чи сейфах, а найдоцільніше обертати їх на матеріальні цінності, себто — збільшувати закуп різного краму чи різних реальностей, що дає й для цілого господарства корисні наслідки, бо спричиняється до поживавлення продажу предметів широкого вжитку. Недоцільно також продавати свої акції в підприємствах, навпаки — доцільно купувати акції, щоб зберегти свої капітали від знецінення, від інфляції. Що, приблизно, такі заходи вживали широкі кола суспільности США під час депресії 1958 р., свідчить те, що обіги роздрібної торгівлі тоді не зменшились, навпаки — зросли. Також в Англії під час депресії 1958 р. кількість власників акцій збільшилась на 1 міл. осіб. Це переважно дрібні власники акцій у різних галузях господарства.

У США тепер спостерігається посилений закуп акцій дрібними інвесторами, що дає певну стабільність курсові акцій.

Як бачимо, грошова система паперових грошей, які мають дуже послаблену функцію у збереженні цінности та завжди є під загрозою знецінення і катастрофічної інфляції, спричинилась не тільки до уникнення кредитово-банківської кризи під час останніх двох депресій, а ще й поживавила вкладення капіталів у промисловість і торгівлю. Коли за системи золотої монети і банкових кредитових білетів під час криз капітал намагався втекти з промислу, торгівлі й банків, то за системи паперових грошей спостерігається процес навіть деякою мірою зворотного характеру. Тому кредитово-банкова система не зазнала руїни, яку вона завжди переживала під час криз у минулі часи.

На послаблення гостроти криз перепродукції капіталістичного господарства діє ще і зміна структури суспільства, зокрема у США. Під час попередніх криз із бурхливими явищами біржової і кредитово-банківської паніки, в промисловості та торгівлі була повна монополія великих капіталістів. Треба розрізнати дві категорії капіталістів: капіталісти, що мають капітали у власному підприємстві, і капіталісти, що лише фінансують підприємство, купуючи його акції, але не беруть персональної участі в керуванні підприємством. Перша категорія капіталістів завжди тісно пов'язана з підприємством і під час перших познак занепаду підприємства не виймає зараз своїх капіталів з нього. Друга категорія, що вкладає свої капітали в те чи інше підприємство, робить це виключно з метою одержати високий прибуток із вкладеного капіталу. Вже під час першої загрози зменшення прибутків, ця група капіталістів продає свої акції в цьому підприємстві, щоб вмістити свій капітал у більш рентабельне підприємство. Саме ця група капіталістів під час криз перша намагається продати свої акції в тих підприємствах, що зазнали кризи збуту продукції, і дуже часто інвестує свої капітали десь в іншій державі, де, як сподівається, є можливість зберегти свої капітали. Навіть тепер, коли почала наблизатись сучасна депресія у США, суто фінансовий капітал почав перекочувувати в Європу, а це спричинилось до впливу золота з Америки.

Крім того, під час попередніх криз середня верства (за нашою термінологією — дрібні власники) майже не посідала акцій. Свої капітали тримала в банках, себто — в повному розпорядженні фінансового капіталу. Тим часом з часів кризи 1929 року пройшли великі соціальні зрушення у структурі суспільства США. Тепер у США є 12 міль. власників акцій, з яких не менше 11 міль. є дрібними власниками. Крім того, дуже великий відсоток дрібних акціонерів складається з робітників та службовців тих заводів, акції яких вони мають. Яскравим прикладом поведінки дрібних власників акцій є їх ставлення до депресії в автовій промисловості. Як відомо, заводи авт Форда мають 700 тисяч акціонерів, і хоч депресія почалась насамперед в автовій промисловості, зовсім не видно було паніки серед власників акцій заводу Форда.

Отже розвиток народного капіталізму у США теж вплинув на послаблення гостроти криз перепродукції капіталістичного господарства.

Наша аналіза дає можливість зробити такі висновки відносно характеру майбутніх економічних криз капіталістичного господарства:

1) Еволюція розвитку грошової системи капіталістичного господарства, що привела до системи паперових грошей, гарантує і на майбутнє послаблення гостроти криз перепродукції, бо нема ніяких виглядів на перехід до грошової системи в золотій монеті та банкових кредитових білетах.

2) Швидкий розвиток народного капіталізму не тільки у США, а також в інших державах вільного світу — буде ще більше сприяти послабленню гостроти криз перепродукції, ніж це спостерігається тепер.

3) Нарешті, треба підкреслити, що обидва наведені чинники впливають з еволюції господарства вільного світу до кращих форм, до тих, що їх передбачав основоположник соціології — Огюст Конт*.

Продовженням цієї статті буде її друга частина — **»Кризові процеси в господарстві ССРС»**.

*) Див. **»Визвольний Шлях»**, січень 1960 р., стор. 25-34.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНІН, УРОДИН ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА «В. Ш.» СВОЇМ ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДАВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

С. М. МЕЧНИК

ТЕРОРИСТИЧНІ ОРГАНИ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

(Продовження, 3)

За Ягоди знову змінено назву московсько-советського терористичного апарату. Розпорядженням «Виконавчого комітету ССРСР» 10 червня 1934 року ОГПУ перейменовано на «Народний комісаріат внутрішніх справ» («дел») — НКВД. Ця зміна назви мала таке саме значення й такі ж причини, як і зміна назви Чека на ОГПУ. Все інше в цьому апараті, включно з терористичними методами, залишилося без змін.

До складу НКВД увійшло і «Головне управління державної безпеки» («безопасности») — ГУГБез. Таким способом влада Ягоди була тепер подвійна, бо до нього, як «народного комісара внутрішніх справ», належала й державна безпека.

НКВД і ГУГБез були підпорядковані президії, що складалася з Ягоди, Ворошилова, Калініна, Кагановича, Мехліса і Френкеля. Визначними співробітниками Ягоди були: Й. С. Агранов — заступник Ягоди, М. Й. Гай, що став керівником «Особого отдела», коли керівника ІНО Трилісера зліквідовано, як прихильника Троцького, А. А. Слуцький — новий керівник ІНО, А. М. Шанін — керівник транспортного відділу, К. Б. Паулер — керівник Оперативного відділу, В. Й. Добродзіцький — керівник Спеціального відділу, Й. Й. Йоффе — керівник Протирелігійного відділу, Л. М. Бельський — керівник міліції, С. Л. Шірвіндт — інспектор прикордонних військ. Начальником чекістів в Україні був В. Балицький, а його помічниками — Карльсон і Кацнельсон.

Ягода ще більше розбудував окремі відділи НКВД і ГУГБезу, зорганізувавши цілий ряд нових секцій для внутрішньої і закордонної діяльності енкаведистів. Ягода відзначався меткістю і організаційним хистом, і став справжнім керівником всесильного терористичного апарату московсько-большевицької імперії. Але, не зважаючи на його вірність диктаторові Сталінові, він не міг вдержатися на своєму становищі. Сталін поступово підготовляв ліквідацію Ягоди. Не відомо з яких причин він не подобався йому, але можна догадуватися, що одною з тих причин було й те, що Сталін взагалі не любив тримати біля себе здібних і розумних людей, хоч би вони були найвірнішими його слугами.

Крім цього Ягода, як керівник такого всесильного апарату, почував себе деколи надто певним і зарозумілим, а це також Сталінові не подобалося, тим більше, що він готувався до остаточної ліквідації старих большевиків. Ягода, виконавши свою роль під час ліквідації Троцького і його прихильників, був непотрібний і опинився на списку призначених на ліквідацію.

Сталін мав нового кандидата на становище головного керівника НКВД Єжова, якому доручив таємно слідкувати за Ягодою. Єжов, маючи опікуна в особі Сталіна, почав старанно підбирати людей і творити свою сітку НКВД.

1-го грудня 1934 р. комуніст Ніколаєв виконав атентат на С. Кірова, старого впливового більшовика, секретаря Ленінградського обласного комітету. До Ленінграду негайно прибув Сталін у супроводі Ворошилова, Єжова, Поскрєбишева і Агранова, без відома Ягоди. Ягода, довідавшись про виїзд Сталіна до Ленінграду, спеціальним поїздом прибув услід за Сталіном, але Сталін, у присутності своїх супутників, вилаяв Ягodu і не хотів з ним говорити. Слідство в справі вбивства Кірова доручив вести Єжову.

Слідство це мало дуже неясний характер, почалося тим, що розстріляно начальника Ленінського обласного управління НКВД Запорожця, чим перервано нитку, яка могла допровадити до в'яснення самого вбивства.

З самого початку цієї справи було враження, що вбивство Кірова зорганізоване самим Сталіном. Не зважаючи на особисту дружбу Сталіна з Кіровим, останній в багатьох питаннях не погоджувався з ним і займав рішуче становище. Кіров, як секретар Ленінської області, користувався великою популярністю і дуже часто на власну руку змінював партійні напрямні Сталіна. На XVII-му з'їзді компартії під час голосування Кіров отримав більше голосів, ніж Сталін. Отже не дивно, що Сталін бачив у Кірову дуже сильного суперника. Спочатку пропонував Кірову працю в московському Кремлі, а коли він відмовився, постановив його знищити. До того плану залучив начальника Ленінградського обласного управління НКВД Запорожця, який, знаючи, що Ніколаєв має особисті порахунки з Кіровим через жінку, вибрав на виконавця замаха Ніколаєва.

Крім того Ніколаєв був підготовлений і пропагандивно, був переконаний, що ленінградське партійне керівництво стає бюрократичним, починає розкладатися. Ще перед убивством Кірова при вході до приміщення Ленінградського обласного комітету компартії (Смольний інститут) він був затриманий вартовим, бо не мав перепустки. Під час перевірки в нього знайшли щоденник і заряджений револьвер, але на доручення Запорожця його звільнили. Десять днів пізніше він знову подався до приміщення Ленінградського обласного комітету. Вартового чомусь не було і він увійшов до будинку. Кірова зустрів при вході до його робочого кабінету й тут же застрелив.

Після вбивства Кірова Сталін наказав заарештувати і без суду розстріляти всіх «ненадійних» членів ленінградської компартії. Деякі заслужені старі члени компартії в Ленінграді почали були протестувати, а Єнукідзе поставив Сталінові закид, що вбивство Кірова є його роботою. Сталін наказав розстріляти Єнукідзе і Лобова, визначного члена ЦК ВКП(б), колишнього засновника комсомолу.

Кілька днів пізніше Сталін наказав Ягоді і Єжову вибрати між арештованими 5.000 найактивніших опозиціонерів і розстріляти без суду.

Після цих подій Ягода, хоч і залишився ще на своїм пості, все більше втрачав свою силу і впливи, а на його місце в НКВД висувався Єжов. 1936 р. Ягodu усунено з посту керівника НКВД і ГУГБезу і формально призначено міністром пошти, але незабаром його арештовано.

Наступником Ягоди став Ніколай Єжов, який, у порозумінні зі Сталіном почав зараз же проводити «чистку» в рядах компартії і широкий масовий терор у цілій московсько-большевицькій імперії, що відомий під назвою «єжовщина».

Н. Єжов, чистокровний москаль, народився 1895 р. в Петрограді. Його жінка походила з роду Саломонів з Менську. Була приятелькою Рози Каганович, з якою — після замордування своєї першої жінки Алілуєвої — жив Сталін. (Роза була донькою Лазара Мойсейовича Кагановича). Завдяки приятельським відносинам між жінкою Єжова і Розою, Єжов опинився в оточенні Сталіна. 1927 року вже був членом ЦК КП(б)У. Ще перед тим, поки став працювати в НКВД, був секретарем компартії Західно-Сибірського краю і входив до складу «Тємної оперативної ради» (ТОС), організованої Сталіном. Ця інституція фактично була найвищим органом, що здійснював усі рішення і бажання Сталіна, оминаючи партійні й державні інстанції, навіть Політбюро. «Тємна оперативна рада» (ТОС) перетворилася згодом у т. з. «особистий секретаріат» Сталіна та відділ безпеки ЦК ВКП(б). Ніякого законодавчого документу про створення цієї інституції нема, вона була особистим терористичним апаратом Сталіна, з допомогою якого він ліквідував небезпечних для нього суперників та тих старих, заслужених комуністів, які могли фактами довести, що Сталін аж ніяк не був першим і найвірнішим учнем Леніна, ані його послідовником. Хоч Сталіна ще за життя Леніна було обрано членом секретаріату ЦК ВКП(б), але секретаріат у той час ще не був найвищою вирішальною інстанцією московсько-большевицької імперії, більшу роль відгравав тоді т. зв. «Центральний виконавчий комітет» (ЦИК). Крім цього Ленін не погоджувався на те, щоб Сталін зайняв посаду генерального секретаря ЦК ВКП(б) і про це він написав навіть у своєму «заповіті».

Після смерті Леніна, Сталін приховав текст цього «заповіту» і він ніколи за його життя не був опублікований. Але стара «ленінська гвардія» знала, що в цьому «заповіті» Ленін висловився в некористь Сталіна і це розголошувалося по цілому СРСР. 1925 року на партійному з'їзді, що проходив під гаслом — «рік після смерті Леніна під керівництвом Сталіна», опозиція, хоч і твердила, що погоджується на вибір секретарем ЦК ВКП(б) кожного, а в тому і Сталіна, хто одержить більшість голосів, але одночасно домогалася, хоч безуспішно, щоб був опублікований ленінський «заповіт», сподіваючись, що таким способом скомпромітує Сталіна.

В той час диктатура Сталіна ще не була остаточно закріплена і ленінський «заповіт» міг йому дуже багато пошкодити. Боротьба в партійних колах за владу, що велася різними, найбільш підлими методами, демаскувала комуністичні «ідеали» і виявляла моральну якість комуністичних лідерів, вартість їх ідей і викривала їх справжню мету. Особливо поневолені в СРСР народи, самостійність яких московсько-комуністичний уряд зліквідував силою і терором, тепер наочно бачили, що обіцянка про соціальну і національну рівноправність усіх народів у СРСР закінчилася боротьбою комуністичних лідерів за владу над

імперією, яка, замість білої, стала тепер червоною. Большевицькі гасла виявилися абсолютно фальшивими і багато з тих, хто захоплювався комуністичними «ідеями справедливості» і пішов на співпрацю з большевиками, зраджуючи свій народ, тепер гірко розчарувалися, кінчили своє життя самогубством (напр., Хвильовий, Скрипник, Любченко та інші). Інша частина розчарованих комунізмом була зліквідована Москвою або відійшла від політичного й громадського життя.

В цьому приватному терористичному апараті Сталіна (ТОС) найбільш довіреною його людиною був Поскрєбішев, під керівництвом якого зробили свою кар'єру Г. Маленков, І. Серов та інші.

Єжов, опинившись на становищі керівника НКВД (офіційно — наркома, міністра) почав чистку найперше в рядах самого НКВД, а згодом — в червоній армії та адміністративному, партійному й державному апаратах. Він же ж почав підготовляти і процес проти Ягоди.

Чистку апарату НКВД Єжов почав від ІНО, відкликавши з-за кордону найголовніших чекістів. Впродовж 1937 р. він стягнув під різними претекстами понад 40 відповідальних чекістів, що мали генеральські ранги. Першим, хто зрозумів, що повернення до Москви загрожує йому ліквідацією, був І. Рейс. У червні 1937 р. він вислав советському послові в Парижі листа до ЦК ВКП(б), в якому з'ясував причини, які змушують його зірвати із сталінською «контрреволюцією». Сталін і Єжов знаючи, що Рейс, як генерал НКВД, визначний керівник енкаведистів на терені Франції і Швейцарії, користується широкими впливами в ІНО, а тому його «бунт» може викликати деморалізацію, постановили Рейса зліквідувати. Вислано спеціальну групу терористів, яка за посередництвом приятельки Рейса, швейцарської громадянки Гертруди Шільбах, викрила його осідок і застрілила.

Два місяці пізніше відмовився від повернення до Москви ген. Вальтер Кривіцький, що мав осідок у советському посольстві в Газі (Голляндія) і був керівником советської військової розвідки на Західно Європу. Кривіцький переїхав з Голляндії до Франції і віддався під опіку французької поліції. Для ліквідації Кривіцького Єжов вислав групу спеціально підготовлених терористів, але французька поліція, яка була під пресією публічної opinіo з приводу викрадення большевиками з території Франції російських білогвардійських генералів, діткнена у своїй амбіції, особливо заопікувалася Кривіцьким і не допустила до атентату терористів Єжова.

Той же Кривіцький пізніше видав у Голляндії (в Амстердамі) свою книжку німецькою мовою п. з. «Я був на службі Сталіна» (вид. 1940 р.), яка кинула дуже багато світла на діяльність НКВД за кордоном.

Тут треба зазначити, що всі ті книжки, що їх видали у вигляді особистих спогадів визначніші працівники НКВД (напр., Кривіцький, Агабеков, Орлов, Бармін, Хохлов та інші) дають тенденційне наświetлення ідей, політики й мети большевиків і всю вину за злочини Москви намагаються скласти на своїх начальників і Сталіна, маскуючи при тому

свою злочинну діяльність і терор НКВД, в якому вони займали визначні позиції у ранзі старшин, а навіть і генералів, і також були відповідальні за злочини та криваві жертви НКВД.

Черговим визначнішим енкаведистом, що відмовився повернутися до СРСР, був ген.-майор НКВД Олександр Орлов — керівник підпільної діяльності НКВД на теренах Іспанії та Франції. Треба ще згадати, що на переломі 1926-27 років визначний чекіст ІНО Агабеков, що зустрічався з Троцьким у Туреччині та мав до нього симпатії, під час ліквідації троцькістів зірвав з ОГПУ і залишився за кордоном.

1937 року Єжов зліквідував усіх ставлеників Ягоди — Криленка (комісара юстиції), Артузова (керівника відділу контррозвідки), Дерибаса, Западного, Мартінеїлі (начальників служби НКВД на Далекому Сході), Берзіна (начальника відділу контррозвідки і розвідки генерального штабу червоної армії) і Прокоф'єва. Генерал НКВД Лешов утік до Японії.

Начальника ІНО, Слуцького, Єжов зліквідував пізніше, бо покищо він був йому потрібний для підготовки процесу проти Ягоди. Крім цього Слуцький, як керівник ІНО, мав доручення Єжова викликати всіх працівників ІНО з-за кордону до Москви.

В той самий час Єжов зліквідував начальника відділу закордонних зв'язків генерального штабу червоної армії Ген. Гекера, заступника начальника розвідувального відділу ген. штабу червоної армії ген. Лебедева та інших.

На початку 1938 р. більшість старих енкаведистів повернулася з-за кордону до СРСР. Єжов не нищив їх зразу, але застосовував такі методи, які приховували його замір. Всі вони зголошувалися насамперед до Слуцького, керівника ІНО, складали йому писемний детальний звіт з їх діяльності, а відтак отримували відпустку з призначенням до відпочинкової санаторії, спеціально приділеної для працівників НКВД. Після відпочинку, вони зголошувалися знову до Слуцького, отримували від нього призначення на нелегальну роботу в закордонних державах, гроші, фальшиві документи і точний наказ, коли, яким поїздом і в якому напрямі мають виїхати. Їм здавалося, що небезпека минула і з великим вдовolenням прощалися з своїми приятелями, «виїжджаючи» за кордон. Уже в поїзді їх арештували, забирали і без жодного переслухання розстрілювали.

Так Єжов використовував Слуцького аж до самого кінця. Він вислав його і до камери арештованого Ягоди, давши йому провокативне завдання. Арештований Ягода, опинившись у в'язничній камері, втрачав панування над собою. Він кілька днів не їв, кілька ночей не спав, кидався між стінами наче звір, і Єжов боявся, що він захворіє нервово, а це унеможливить провести судову розправу проти нього так, як запланував Сталін. Слуцький повинен був заспокоїти Ягodu. Відвідуючи його перший раз він пояснив йому, що прийшов, щоб обговорити справу оборони Ягоди. Ягода тоді почав жалуватись, що апарат державної безпеки, який він будував упродовж 16 років, Єжов завалить за кілька місяців. Коли Слуцький прийшов до Ягоди вдруге, Ягода, знаючи добре свої енкаве-

дистські методи, мабуть зрозумів, що ті самі методи Єжов застосовує тепер і до нього з допомогою Слуцького. Він, зовсім несподівано для Слуцького, заявив: «Скажіть у вашому докладі Єжову, що я сказав: А Бог таки є!» Приголомшений Слуцький із здивуванням відповів: «Я був готовий почути від вас усе, але не те, що ви сказали». Ягода продовжував далі: «Зовсім просто, від Сталіна я не заслужив нічого, окрім подяки за мою вірну службу, а від Бога я заслужив найтяжчої кари за те, що тисячі разів переступав його заповіді. Тепер — крикнув Ягода, — подивіться на мене і скажіть: є Бог чи нема?!»

Роля Слуцького в кривавій «єжовщині» яскраво характеризує мораль енкаведистів. Він, хоч і бачив, що Єжов ліквідує всіх його підлабних і приятелів, і врешті добереться й до нього як керівника, далі служив Єжову і допомагав йому нищити інших. Слуцького Єжов зліквідував коротко перед процесом Ягоди.

Коли в 1938 році відбувався суд над Ягодою, Єжов обвинувачував його у змові проти совєтської влади, проти Сталіна, в намірі отруїти Єжова, в отруїннію Менжинського і Максима Горького, у плянуванні втечі за кордон і у співпраці з колишньою царською «охранкою». Ягоду засуджено на кару смерті і вирок виконано.

За Єжова Сталін зліквідував своїх противників — Зінов'єва, Каменєва, Бухаріна, Рикова та інших. Від них Єжов терором добився таких зізнань, які були потрібні Сталінові; тільки з Зінов'євим і Каменєвим справа ішла тяжче. Тоді Єжов заявив їм, що коли вони підтвердять висунені на суді проти них обвинувачення, то Сталін дав слово чести, що подарує їм життя.

Процес цей розпочався 19 серпня 1936 р. і закінчився смертним вирокom, який був виконаний. На цьому процесі, крім Зінов'єва і Каменєва, судили ще й 12 інших підсудних і всіх їх також розстріляно.

В січні 1937 р. Єжов, на доручення Сталіна, розпочав судову розправу проти старого комуніста Георгія П'ятова, визначного й довголітнього комуніста, що під час арештування і слідства ніяк не хотів визнати себе винним, так як цього бажав Сталін. Тоді до П'ятова вислано старого його приятеля Орджонікідзе, який, кинувшись йому в камеру на шию, запевняв його, що він бореться зі Сталіном за його життя. Під час других відвідин Орджонікідзе заявив, що Сталін погодився дарувати П'ятову життя, якщо він підтвердить висунені проти нього обвинувачення. При кінці січня того ж року Военна колегія Верховного суду ССРСР засудила П'ятова разом з іншими 13-ма підсудними на кару смерті. П'ятова зараз же розстріляно у підвалах Луб'янки. П'ятов був відомий в Україні, як посланець Москви, просякнений російським шовінізмом, який робив усі заходи, щоб русифікувати Україну.

Найближчими співробітниками Єжова були: Агранов, Шанін, Естін, Паукер, Бельський, Добродієвський, Йоффе, Вуль, Шірвінг, Заковський та його заступник — Берман.

За часів Єжова в Еспанії розгорілася громадянська війна, в якій головну роль відіграло НКВД, висилаючи туди своїх випробуваних чекістів і

терористів. 1936–38 роках, викликаний енкаведистами комуністичний терор в Іспанії досягнув до 600.000 жертв. Головним режисером цього терору була ексекутива іспанського Комінтерну, в якій вирішальний голос мало НКВД. У фронтових комуністичних відділах в Іспанії був визначний ленінградський чекіст Артадель. На деякий час був появився в Іспанії і Беля Кун, якого Москва однак швидко відкликала, бо його прізвище, досить знане на Заході, демаскувало московських комуністів. Крім згаданих, у громадянській війні в Іспанії брали участь ще такі визначні комуністи, як Вронський, Антонов-Овсієнко, Скоблевський, Фекете, Орлов та інші.

В 1938 році на терені СРСР військо НКВД мало понад 250.000 осіб, найкраще перевірених і озброєних. Зразковою була панцерна дивізія ім. Ф. Держжинського під командою Марченкова.

14-го червня 1937 р. НКВД передало до вжитку вибудований політичними в'язнями канал Волга—Москва (з'єднання каналом двох річок — Москви і Волги). На тій каторжній роботі згинуло кілька тисяч політичних в'язнів, а керівники будови, енкаведисти Берман, Коган, Серензон, Лускін, Перлін та інші одержали в нагороду ордени.

Маючи у своїх руках такий всесильний терористичний апарат (НКВД), Сталін знищив усіх своїх партійних противників. Але в червоній армії серед вищого командування було багато старшин, для яких Сталін не був жодним авторитетом. Вони знали його як одного з багатьох політичних комісарів червоної армії, без жодних заслуг у її боротьбі та розбудові. Натомість маршал Тухачевський користувався в червоній армії великим авторитетом, бо був командувачем ударної армії: завойовував на фронтах більшовицьку владу, а пізніше розбудовував червону армію. Тухачевський, як здібний професійний воєн-старшина, а з ним і низка вищих професійних старшин, не терпів, коли Сталін втручався у військові справи. Сталін знав від агентів НКВД, післених у червону армію, про неприязне до нього ставлення вищого командного складу армії. Ліквідуючи своїх партійних противників, Сталін маскував свій терор пропагандою, що, мовляв, відбувається ліквідація «ворогів народу», «змовників» тощо. Але це маскуванню було таке примітивне, що мало надавалося до ліквідації старшин армії.

Плянуючи ліквідацію Тухачевського та інших визначних генералів червоної армії, Сталін довгий час збирав різні інформації про них, підготував і інспірував обвинувачення. За цю справу взявся Єжов, що готуючи масову ліквідацію старшинського складу червоної армії, підбирав матеріяли, які мали довести «змову» проти режиму Сталіна призначених на знищення старшин.

Про т. зв. «змову» Тухачевського в СРСР і за кордоном ходять різні, часто неймовірні чутки й легенди. Кожний насвітлює цю справу так, як йому подобається. В одній з найбільш поширених версій до ліквідації Тухачевського прикладає свої руки гітлерівське Гештапо. На основі тої версії написано низку романів, накручено фільми і надруковано «дослідження».

Версія ця говорить, що після перебрання Гітлером влади в Німеччині, почалась підготовка до поширення простору Німеччини на Схід, що зрештою, відповідає правді. Але Гітлер знав, що на перешкоді його плянам стоїть міцна червона армія, під керівництвом талановитого військовика маршала Тухачевського. Найближчий дорадник і приятель Гітлера — начальник служби безпеки Гайдріх, був добре поінформований про ставлення Тухачевського до Сталіна. В Гітлера і Гайдріха зродилася думка передати Сталінові докази, що Тухачевський готує «змову» проти нього. Сталін знищить Тухачевського і його прихильників, чим дуже послабить силу червоної армії. Гайдріх виготовував низку провокативних документів, з підробленими підписами Тухачевського, які мали довести, що Тухачевський має таємний зв'язок з німецьким вермахтом, з допомогою якого планує зробити переворот, усунути Сталіна, а німцям заплатити його зобов'язання супроти них. Такі інформації, зфабриковані Гітлером і Гайдріхом, Гештапо пустило на базар міжнародної розвідки. Дісталися вони і до чеської розвідки, яка повідомила про це Бенеша, а той, по-приятельськи, передав їх Сталінові. Крім цього, через руки подвійного агента Гештапо і НКВД фотокопії цих зфабрикованих документів попали до Сталіна.

Сталін, хоч і знав фальшиву вартість цих документів, використав їх для свого плану зліквідувати Тухачевського та інших, невідгідних для нього старшин армії. Єжов почав арештувати. Керівник Головного політичного управління червоної армії Янкель Гамарник скінчив самогубством. Арештовано маршала Тухачевського та сімох інших генералів.

11 червня 1937 року советська агенція ТАСС подала повідомлення Верховної прокуратури ССРСР, що справа арештованих Тухачевського, І. Є. Якіра, І. Б. Уборевича, І. А. Корка, Р. П. Ейдемана, М. Б. Фельдмана, В. М. Примакова і В. К. Путна вже досліджена й передана найвищому військовому судові. Всі арештовані були обвинувачені у «зраді батьківщини», в «зраді червоної армії» та в «порушенні присяги». Суд складався з військових маршалів: Ворошилова, Будьонного, Блюхера, генералів: Алксіна, Шапошнікова, Дибенка, Горячова, а обвинувачував генеральний прокурор ССРСР Вишинський. Усіх оскаржених засуджено на кару смерті.

Дальшими жертвами чистки впало 379 генералів та до 35.000 старшин.

Перед ліквідацією Тухачевського в червоній армії були деякі національні з'єднання та військово-учбові заклади. Напр., Азербайджанська піхотна школа в Баку, Татаро-башкірська військова школа в Казані, школи «українських червоних старшин» у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові. В усіх тих школах навчання відбувалося рідними мовами даних народів. Після засудження Тухачевського всі національні військові школи та з'єднання зліквідовано.

(Далі буде)

Критичні огляди

Сергій ЖУК

»ПОЕТ« — ПОЕТА Т. ОСЬМАЧКИ

(СПРОВА ХАРАКТЕРИСТИКИ)

Критична аналіза мистецького твору вимагає чесного, неупередженого ставлення, вільного від словесного крутіїства, поєднання холодних, логічних висновків із теплим відчуттям змагань і праці автора, твір якого аналізуємо.

Об'єктивність висновків є не в присуді : добре, чи погано, а в усталенні — чому саме добре (або погано) на основі розгляду ідей, композиції, форми твору.

Тільки при цій умові критична аналіза виконуватиме своє почесне завдання — допомагатиме розвитку мистецтва і зростові культурного рівня суспільства.

Отже спробуємо розглянути названий твір, користуючись цими засадами.

Хоч автор у своєму вступі:

1. О, горе, мрійнику, тобі без мир
і гріх без опрощення в кожному разі,
коли ти, склавши геніальний твір,
його громадській віддаєш увазі:
бо з тих часів, як ночі повні зір
і дурень вищає на перелазі,
потрібні натовпові самогін,
москаль — на хліб і на любов — загін.

— перейняв на себе, певною мірою, функції критика, склавши заздалегідь оцінку своєму творові й перетяв шляхи громадській думці про його працю, поєднавши розуміння громади і натовпу, але це не може стати на перешкоді критичному розглядові поеми, яка, очевидно, була надрукована не для »дурня« і не для »натовпу«.

»Геній — це праця«, сказав великий англієць, а ми додамо: і розум. Геній — це невичерпна інтуїція Великого Розуму (підсвідомої сфери). Хоч мистецький твір є продуктом напруженої праці, але духу поту, пролитого мистцем у час праці, ми не повинні відчувати.

Геніальний твір завжди позначений божественною легкістю виконання. Ніби граючись, мистець подає найглибші вияви творчої думки (яскравим прикладом є твори великого Моцарта).

Написати 636 октав, себто — 5088 рядків, як це зробив поет Т. Осьмачка — це дуже поважна праця, яка вимагає чималої витрати часу і мозкової енергії, але сказати, що автор виконав своє завдання з блискою легкістю, що ми не чуємо його поту, не помічаємо мозоленої праці, на жаль, не можемо (це буде показане на прикладах під час розгляду форми твору).

Мистецький твір, при всій своїй оригінальності, може бути або скрещенням різноманітних ідей різних часів, або виявом синтези ідей, що панують сьогодні, або, нарешті, передбаченням тих ідей, що прийдуть завтра.

Мистецький твір може бути позначений різнорідними впливами творчих особистостей минулого і сучасного, включно до підкорення магічній силі певного «чарівника», що кладе своє тавро на даний твір. Автора такого твору завжди іменують епігоном, так, напр., найталановитішими Гоголівськими епігонами були Гребінка і Мачтет, епігонами були, у своїх ранніх творах, байроністи — Пушкін і Лермонтов.

Скрещення різнорідних впливів особистостей звикли іменувати еклектизмом. Іноді трапляється, що еклектизм стає позитивним явищем і органічний еклектик виростає до титанічних розмірів. Таким яскравим прикладом в образотворчому мистецтві є постать Рафаеля.

Гіршими, на нашу думку, є впливи, що їх можна окреслити терміном **неперетравлені**; це коли відповідне місце у творі якогось автора викликає в нашій уяві подібне місце в **оригіналі**.

Таким неперетравленим місцем у поемі Т. Осьмачки лишилися Гоголівське мотто: «Знаєте лі Ви українскую ночь? О, нет, Ви не знаете украинской ночи!»

Таким відгуком Тат'янівського листа з «Св'єтія Онегіна» є Устин лист до Свирида.

«Не плач, не плач ображений юначе» — відразу викликає згадку про Лермонтовське: «Не плач дитя, не плач напрасно».

«А мати... дочці не скаже... ану, промов, з чийого серця це?» — асоціюється з Шевченківським: «Не скаже батько синові: молись, молись, сину — за Вкраїну його замучили колись».

«І будемо топоти псалтирями» — парафраза Шевченківського: «Явленними піч топоти».

«Страшно сумно на плянеті цій мені у нечуваній самотині» — це не що інше, як Гоголівське: «Скучно жїть на етом свете Гаспада!»

«Так пилчин зуб щербатий та тупий тисячолітні зрізує дуби» — уперто нагадує безсмертний Гоголівський образ: «Так падають тисячелетні дуби...», і так без кінця.

Коли ми торкнулися впливів, що їх зазнав автор поеми, то, крім Гоголя, Лермонтова, Пушкіна, Шевченка, ми повинні згадати ще Котляревського, Данте, Байрона, Боделера, а також «Слово о полку Ігоревім», вплив яких позначився на його творі.

Але вплив Гоголя поміж згаданими іменами — неперевершений, уся перша частина поеми насичена впливом Гоголя, хоч поруч із формальним впливом Гоголя виступає ідеологічна підпорядкованість Шевченкові.

Коли ми згадуємо ім'я великого Гоголя, його твори, їх стиль, — мимоволі пригадується вульгаризований термін — Гоголівщина.

Гоголь — це мистецький описовий засіб малювання, з його періодами, гіперболами, широкими образами.

Гоголівщина — це фантастична чортівщина (демонологія), з відьмами, скарбами, чортами та іншим.

Усім цим особливостям (персонажам і аксесуарам) в поемі Осьмачки відведено поважне місце; більш того, вони є складовою часткою сюжету.

Висловлюючись образно, герой у першій частині поеми нагадує Гоголівського бурсака, а пригода з Устею викликає спогад про «Утоплену».

До композиційних особливостей поеми треба віднести неподібність кожної із трьох частин одної до одної в стильовому відношенні.

Перша частина — виразно несучасна: фолкльорна романтика, навіяна Гоголем, що сьогодні відгонить давно віджилою старинкою.

Друга частина — ультра-реалістична, доведена до скрайніх меж вульгаризації, бо справа не в тому про що оповідати, а в тому, як оповідати поетичним словом.

Третя частина — лірико-фантастична, насичена впливом Шевченка. У стильовому відношенні вона хоч і наближається до експресіонізму, але не покривається цим терміном; вона майже безсюжетна — у морі фантастичної лірики потопляє читач разом з автором.

Між окремими частинами виразно відчувається порушення внутрішнього зв'язку, особливо між першою і другою.

Відтворення дійсності втрачає межі реальності і переконливості.

Свирид-юнак живе у «Гоголівську» добу серед темних, забобонних селян, що вірять у відьом, бісів і всяке чортівиння, у добу, коли шукають скарбів і залізним зубком поціляють у голову прекрасної дівчини.

Свирид живе в родині, де панує деспотичний лад домострою, що міцно відгонить московською побутовщиною:

155. Звелася й мати, ніби на загин
або неначе тінь якась із долу,
і Чичку, батька, тільки раз один
поцілувала безгомінню в полу
та й сіла, знов тримаючи в вічу
страшний невимпаканий блиск плачу...

У своїй молитві мати говорить:

161. бо на твоїй землі мене вже так
побила і недуга і зневага,
що вже не знаю: хто я?... чи будяк,
а чи дурна вівця в дурних ватагах,
коли тут не належу до тих душ,
що першим словом обминає муж!»

Свирид не тільки шукає скарбів, а й читає Гомера, ходить до советської десятилітки, навіть вступає до університету і вже:

198. ...має право він і до цигарки
і на чоло насунути кашкет,
такий, як у студентів повелосся,
на щипцями закручених волоссях...

(Sic!)

Так досить наївно оповідає автор (до речі, чи збірні іменники мають множину?). Де автор бачив кашкети і формені пальта за часів советів?

Такому образу студента цілком відповідає і характеристика студентки (III частина):

442. Дозвольте ж, як і припада дівиці,
 Спаси поета від ганебних мук...
 А я — студентка університету,
 Прихильниця і драми, і балету...»

В другій частині поеми дике безглуздя і необмежена сваволя брудним потоком заливають Степанову хату.

І хоч тут, у тій хаті, пришелепуватий Кость тиквою розсаджує голову чекістові, а завзятуца Васька відгризає носа другому чекістові, хоч на криничному журавлі чекісти вішають трупи забитих, гребують добро господарів і запалюють їхню хату, все ж таки автор не відтворює широкого полотна страждань, безправ'я і поневіряння цілого народу (розкуркулення, канальська праця, колективізація, винищування голодом, нищення пам'ятників культури і т. д.), а дає лише жахливий малюнок із життя Свиридової родини.

Третя частина поеми починається дивною »поетизацією«
 образу »кесаря«:

406. ...У світлиці темній, таємничій
 від перських килимів і від порт'єр
 біля стола стояв сам будівничий
 революційних російських химер,
 431. І зазирає крізь мур у далечинь,
 і мовчки вираджав думками гостя,
 потрібного, як місяць у ночі,
 як мрія на душевних високостях...

Чи цей образ відповідає дійсності? Чи не доцільніше було б змалювати портрет узурпатора влади, живе втілення злочинного, потворного тирана?

Глибока туга западає в серце поета за »золотими ключами«:

432. яких уже ніколи не дістану,
 аби у Кремль добитися вночі,

— сумує він.

Поволі сюжет зникає. Автор переходить до змалювання Свиридового credo.

Героїчне змагання Свирида з неправдою і злом виходить за межі земного життя, перетворюється у змагання Духу з існуючим безладдям, бо він вбачає причину недосконалости земного ладу і ненормальности людських відносин у бездушному, інертному ставленні до цього Розуму Світобудови.

Найвищі поетичні відчуття, до яких підноситься Поет у 19-20 піснях своєї поеми, несподівано спадають у безодню голого прокляття:

544. перед тобою, вічності, не змовчу
 свого прокляття, як ота гора,
 де безневинну душу розпинали
 і людські, і міжзор'яні анали...

У своєму оп'янінні скорботною ненавистю поет підноситься до Герос-тратових верховин почуття, коли жадає, щоб його слова впали:

548. ...як ще небачені рої
отрутного і для світів прокляття...
в безодні вічні, аж у ті краї,
де наливаються вони з безладдя,
щоб вибухли серед всесвітніх зел
і з космосу зробили млу пустель!...«
(Sic!)

Це сліпе прокляття цілком »гармонійно« зливається із зухвалим блюз-нірством автора:

22. шпурни тому, хто людям душу дав,
і буде це така остання змота,
що трісне і престол святий у Бога!
427. бо Бог, як щойно тесаний кілок,
новий, благий, без люті і корости
із неба цілого зробив шинюк
і напуває люд робочий простий,
як манною колись то Єгова
ледачого обранця годував.

У наш жорстокий вік потворного занепаду моралі, ми сумніваємося, щоб згадані рядки могли служити меті людяного виховання майбутніх поколінь.

Мікрокосмос обертається в макрокосмос, де за центр править серце поета:

585. Воно з руки потужної моєї
із тьми утворить світляне кубло,
в якому я і всі мої ідеї
з ним станемо за центр і джерело;
проміння ж випростається, мов реї
на тому кораблі, що не було;
але по їх полізуть на всі боки
не моряки, а міліардні роки...

Тут годі шукати об'єктивного, філософічного підходу до життя, суб'єктивізм переростає межі фантазії, фантазія переростає межі поезії.

Образне змалювання потроху обертається в черству буденну прозу, вульгаризується:

537. не жду, аж доки широчезний зад
державної тварюки, мов з гармати,
не звалить у вогнях і у громах
на землю чорний мусянжовий жах...

Боделеризується:

566. і всі світи далеко у просторах
з людьми і зародками у гнії
роз'єднують і сіються на порох,

Або прикрашується еротичними образами:

594. І небо, наче жорна вгорі
з невидимим, але пекучим валом,
та з тулкою гарячою в дірі,

Іноді рядки набирають яскравих ознак голого цинізму:

592. немов селянка п'яна парубкам
бува покаже з-за спідниці лепу —
і вродиться Шевченко і Шекспір...

— Тут автор не тільки не відчуває містерії життя, а скочується до низин брутального глуму над актом народження Генія.

Далі автор не знає що робити зі своїм героєм і тому примушує його померти:

614. І тихий біля каменю поет
з лицем, обернутим кудись на небо,
мовчуще, ніби російський кашкет
над завойованим недавно степом...

Пригляньмося до форми поеми. Коли в третій частині, в **піснях 19-20**, як ми сказали вже, **автор підноситься до вершин своєї поетичної творчості**, то в інших частинах поеми йому з цим не дуже щастить, трапляється, що автор перестає бути поетом і обертається в незугарного прозаїка, поезія стає віршоробством не високого ґатунку, на взірць частушки:

41. ясне палання й лускіт хворосту
на Вусті пару підняли густу...

На зміну поетичним образам приходять незграбні вислови, недоладний словопорядок, що затемнює зміст, випадкові, не вишукані рими, жаргонізовані терміни, москалізми, або недавно створені неологізми.

Кого може задовольнити, напр., такий словопорядок:

268. ліг біля з бараболею корита...

Такий зміст:

551. Але її не підхопив, здається,
там ні гувльіса, ні прихильник мод:
бо мають право всі у нас на м'язи —
і комісар, і жінка, й свинопаси...

Така форма:

129. Щоб розвалити муку коронну,
колись загублену в тяжкої звади...

Таке порівняння:

284. сказ
на правду схожий, скаже цей воловник,
мов роги в сатани на молитовник...

Такі образи:

48. лише в Сварґада, мов у сонця в діжці,
палаха від гарячки голова...
62. соснові дрова,
про пахли шкільним хором і смичком;

Така гіпербола:

403. фортеці дашньої, як ніч на дворі, —
і двері відчинилися Кремень,
аж зачувала в камені зенія.

Такі зразки новотворів:

42. і все завмерло, хоч і без умеру,
 265. і, хоч без руху всі були і тху,
 581. без зір, без руху, поклику і тху,
 145. чарки і келих золотий один,
 зготовлені **сповнєвища** зазнати,
 211. як діставати доведеться їй
 сповновище студентам дум і мій...
 107. у далечинь летіли **невникому**,
 204. а з ним міська наука **невникома**;
 621.і те **предше** сиве
 581. **Ти тлум**, о, вічності, **ти тлум** зразковий,
 бо ти є дух покори і прикови...
 593. **яким** прощається без каяття
 з поетом **тлум**, або земля безкрила,
 бо ти, о Вічності, духовна сила...

Цікаво було б довідатись, що є Вічність? — Чи тлум, чи духовна сила? (за термінологією автора).

Москалізми й вульгаризми:

136. На **вутреню** пасхальну йшов народ,
 291.Ніби десь під **бовтом**,

— та безліч інших: чамайдан, конюшня, тоска, радуга, карниз, графин, вуздик...

Велика скількість дієслівних, інакше кажучи — недосконалих рим*.

Хтось може зауважити, що наведені нами огріхи занадто дрібні рябонтиння, що втопає в морі блискучого світла досягнень поеми. Але на це ми скажемо: Якби автор захотів усунути з поеми всі огріхи і неперетравлені впливи та наслідування, йому довелося б кардинально перебудувати поему.

Хоч ми і звернули увагу на деякі недотягнення в поемі (повний перелік вимагав би значно поширити рамки нашого огляду), але все ж ми повинні сказати, що поема Т. Осьмачки не є буденним явищем: вона сягає до глибоких таємниць поетової душі, розкриває укріті в серці автора почуття і прагнення, вона править за ключ до пізнання поетового Я.

*) 165, 188, 250, 257, 304, 317, 336, 337, 340, 344, 377, 378, 400, 424, 438, 440, 455, 461, 475, 495, 506, 566, 589, 600, 623.

НЕ ЗАБУВАЙТЕ ВІДНОВИТИ ПЕРЕДПЛАТУ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»
 НА 1961 РІК! НЕГАЙНО СПЛАТІТЬ ВАШУ ЗАБОРГОВАНІСТЬ! ПРИ-
 ЄДНУЙТЕ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ!

Павло САВЧУК

Національно-виховне значення дитячих журналів

(ЖУРНАЛ «ВЕСЕЛКА»)

В кожній зрілої, висококультурної нації на першому місці стоїть — виховання молодого покоління в національно-ідейному дусі. Таке ж саме завдання і всієї української нації, зокрема української політичної еміграції, яку доля примусила залишити свій рідний край — Україну.

Форми й методи національно-ідейного виховання можуть бути різні, але головні й основні чинники виховання такі: а) родина, б) церква, в) школа. Очевидно є ще й інші, напр., молодечі організації, клуби, кіно, театр, радіо, телевізія тощо.

Без родинного, церковно-християнського і шкільного педагогічного виховання жодна молодь не стане повноцінною як з погляду світоглядного, так і суспільно-громадського, куди входять такі основні елементи, як віра, мораль, етика, ідея і т. п.

Ці три основні чинники виховання — родина, церква, школа — ґрунтуються на живому та писаному слові. Тут розглядаємо національно-ідейне виховання молоді з допомогою друкованого слова — часописів, журналів та книжок різних жанрів.

Книжка, журнал, часопис — духові чинники у вихованні молоді, почавши від дошкільного віку і кінчаючи роками, коли в молоді настає початок духового розвитку, що мусить завершитися його зформуванням. У старшому періоді (юнаків років 14-16) формуються морально-етичні погляди, якими юнацтво починає керуватися в щоденному житті та поведінці.

Одночасно погляд і переконання юнацтва шкільного віку (вищих клас середньої школи) формуються також під впливом оточуючої дійсності — суспільного життя, учбово-виховної праці школи, релігійного спрямування церквою, родинного виховання та ідейно-виховної діяльності молодечих організацій (СУМ, Пласт і т. п.). Особливо впливає тоді на юнацтво читання художньої літератури, з якої воно, крім згаданих вище чинників, черпає і формування національного світогляду, і мораль гідності людського «я», і християнсько-релігійну етику, і ідейно-національний патріотизм, беззастережну відданість ідеям свого народу, і любов до свого історичного минулого, до своїх традицій, звичаїв, народного фолкльору тощо.

З-поміж журналів для дітей і юнацтва, що появляються в нас на еміграції, на особливу увагу заслуговує «Веселка» — ілюстрований журнал для українських дітей кожного віку, що виходить при щоденнику «Свобода».

Він має добру Редакційну колегію, що складається з членів «Об'єднання Працівників Дитячої Літератури» (ОПДЛ) — Володимира Барагури, Богдана Гошовського, Романа Завадовича. Має, що особливо важливе, і мовного редактора — Вячеслава Давиденка. Добра й мистецька кон-

сультація — Едвард Козак і Петро Холодний. Має і добрих авторів, про яких згадаємо далі.

Такий добір відповідних працівників, у тому й технічних, дуже сприяє високій якості журналу, який, без сумніву, може задоволити нашого сучасного молодого читача та його вибагливих батьків.

Ось перед нами 6-ий Річник «Веселки» за 1959 рік. Гарне мистецьке оформлення, обкладинка відомого мистця Едварда Козака. А далі, розгортаючи сторінки, перед нами красуються в кольорах ілюстрації П. Андрусева, О. Судомори, М. Дмитренка, П. Холодного, Е. Козака та інших мистців.

Та не тільки ілюстрації, а й зміст журналу високого національно-ідейного рівня. Молодь, читаючи цей журнал, має на чому виховуватися. Ось оповідання Івги Шугай «Про Миколу із Студентського куріня». Оповідання історичного характеру, повне патріотичної наснаги. Наведемо з нього кілька уривків:

»Був січневий морозний день 1918 року. Раїнка сиділа край вікна і дивилася на сіру, сумну, ледве притрушену снігом вулицю Києва. Швидко пробігали прохожі, мов утікали від холоду.

»Чи довго ще так буде?, думала Раїнка. — Різдво минуло, Водохрещі теж, школи нема... У шкільних будинках лежать поранені. Учителі десь у війську. І тато у війську. Мама поїхала на село по харчі. А Микола ще вранці кудись пішов і не вернувся.

— Бабусю, де Микола?

— Та він, дитино, побіг вписуватися до війська. Казав: учора проголосили незалежну Україну.

— Куди ж йому до війська?! Йому ж п'ятнадцять років!»

Бабуся пояснює Раїні, що Україні й таких вояків треба. Увечері вбіг брат Микола:

»— Бабусю, благословіть! Іду на фронт! — крикнув радісно.

— Дитино моя! — заломила руки бабуся. — Або ж ти знаєш, що таке фронт?

— Благословіть, бабуся, бо ось, бачте, ні батька, ні матері!»

Бабуся дістала ікону Божої Матері з Софійського собору й промовила:

— Хай Бог благословить тебе, дитино моя! — Зняла з шиї хрестик і дала Миколі.

— А в якому ти курені? — спитала тихо Раїнка.

— У студентському, сестричко, — гордо відповів Микола. — Там усі такі, як я — молоді. Ми сьогодні охороняли Педагогічний музей, де засідає Центральна Рада. А завтра, може відемо на фронт, на Вахмач...»

А далі — зворушлива драматична картина — зустріч Раїнки з батьком.

»— Тату, тату! — закричала Раїнка.

Ватко її ішов поруч війська — це були синьожупанники. Вона підбігла до нього, а він мовчки показав їй рукою вниз Хрещатика:

— Дивись, дитино! Це ховають хлопців-героїв, що згинув під Крутами. Там і наш Микола.

Хрещатиком посувався інший похід — на Аскольдову могилу. Йшла військова старшина. Священики співали «за упокій». За ними на возах

везли у домовинах молодих лицарів. Згинули вони 30 січня під Крутами. Двісті їх ставили спротив трьом тисячам москалів. Але ні один не здався в полон.

Раїнка не плакала за братом. Вона йшла з гордо піднесеною головою, співаючи «вічна пам'ять» своєму братові-героєві та його друзям» (ч. 1, стор. 6-7).

Це гарна національно-виховна картина, що показує героїчне минуле нашої свідомої молоді, спрямовуючи підростаюче покоління до нових, переможних боїв за долю і волю свого народу.

Великою любов'ю до України наснажує молоді серця і гарний, стильово витриманий вірш М. Щербака (ч. 2, стор. 15):

Ти її не бачив, Україну,
Рідну землю прадідів-батьків.
Ти не знаєш, як у бурю, сину,
Б'є Дніпро, виходить з берегів.
Як в садах, наливаних красою,
Не стихають сірі солов'ї.
Як жагуче дихають весною
У вечірніх сутінках гаї.

А таких високомистецьких і національно-виховних віршів та оповідань у «Веселці» багато! Згадаємо хоч декілька: «Різдво в борі» — Р. Завадовича (ілюстрації О. Судомори, ч. 1), «Вертепик «Веселки» — Леоніда Полтави (ілюстрації Е. Козака, ч. 1), «Богдан, козак-характерник» — Р. Завадовича (ілюстрації П. Холодного).

Є і гарні, змістовні статті. Ось стаття М. Маморського «Козаки і Чорне море» (ілюстр. М. Левицького), що розповідає про козацькі походи з часів Дмитра Байди-Вишневецького, Самійла Кішки, Богдана Ружицького, Івана Підкови, Петра Конашевича-Сагайдачного... (ч. 4).

Гарний віршик «Україно» молодої авторки, Орісі Сенюк з Дітройту, що з щирою любов'ю висловлюється: «...Хоч родилась в чужині я, рідна нене, Ти найкраща із усіх країн для мене» (ч. 5). Так і чуємо, як виливає в поетичній формі свої проліскові думки маленька авторка...

В числі 6-му «Веселки» на особливу увагу заслуговує «Заповіт Гетьмана» — Л. Полтави (ілюстр. М. Дмитренка). Зміст його естетично-глибокий та ідейно-патріотичний, закінчується ніби словами Мазепи:

«І вся Україна встає
За діло моє і твоє,
Бо хто за Вітчизну встає,
В останнім бою — виграє».

Треба сказати, що Л. Полтава заповнює майже всі числа журналу «Веселка» своїми змістовними й високо-мистецькими творами.

Дитячі казки дуже гарно оздоблені ілюстраціями відомого мистця-карикатуриста Е. Козака («Чародій-лиходій», «Чап-Чалап» та інші).

Гарна інсценізація Р. Завадовича «Гетьманська табля» (ілюстр. П. Андрусєва) прищеплює нашому доростові любов до України, до її великого гетьмана Івана Мазепи — оборонця волі та національно-державної незалежності нашої Ватківщини.

«Веселка» ч.7 має чимало творів згаданих уже нами авторів, тому не будемо на них зупинятися. В цьому числі на особливе вирізнення заслугове вірш **В. Переяславця «Конотоп»** (ілюстр. М. Дмитренка), в якому автор по-мистецьки змальовує картину бою під Конотопом, як московська орда мечем і вогнем здобувала місто від українських лицарів-козаків:

»Не галич то козацьке поле вкрила,
Не повідь то левади залила —
То Конотоп московська збройна сила
Залізним колом щільно обняла...»

Але:

»Та чують ось знеможені герої,
Що з-над Дніпра далекий грім гуде...
Ні, то не грім, то з грізним брязкотом зброї
Виговський гетьман на підмогу йде!«

Виговський розбив московські полчища і «підніс на мури гордий прапор слави». Гарна ілюстрація, де показано переможний бій наших козаків над московськими розбитими ордами — доповнює зміст національно-виховного вірша.

В числі 8-му журналу притягає дитячу увагу оповідання **Ліди Персидської «Ефемериди-одноднівки»** (ілюстр. П. Холодного), що написане гарною, образною літературною мовою й по-мистецьки зображує природні явища.

В числі 9-му є особливо виховне оповідання **Олени Цегельської «Андрійко йде до школи»** (ілюстр. Е. Козака).

Заслугує на літературне вирізнення історичне оповідання **Лесі Храпливої «Дорогою на чужину»** (ілюстр. П. Андрусева) з доби гетьмана Мазепи, після битви під Полтавою (чч.9 і 10). На таке ж вирізнення заслугове оповідання **Теклі Білецької «Чоботарикова ялинка»** (ілюстр. А. Климка, чч.11, 12).

В останньому, 12 числі «Веселки», зупинимось на гарній релігійній легенді **Р. Завадовича «Святий Микола Мокрий»** (ілюстрації М. Дмитренка). В ній розповідається, як за давніх часів, «коли ще в Києві наші князі на золотім престолі сиділи», в церкві св. Софії була ікона св. Миколи Мокрого. Перед тою іконою молилося багато людей, що «просили у св. Миколи то потіхи в горі, то заступництва перед престолом Всевисьнього Бога».

Один багатий купець, що плыв Дніпром до Києва з якогось міста із своїм малим сином Микольцею, опинився в розпачі. Його син, перекившись через обловок корабля, упав у воду й потонув. Ні сльози, ні розпач батьків не вблагали Дніпрових хвиль і не повернули сина. В Києві батькам порадили піти до церкви св. Миколи і поділитися із святим Угодником своїм важким горем. Вони послушали поради: мати «з риданням упала перед іконою на холодний камінь, уже й слова промовити не могла, тільки з німим благанням вдивляється в образ, просить безмовно душею:

— Змилуйся, Святий Отче, наді мною! Як же ж мені жити без улюбленої дитини?

Ридала мати, плакав батько, сумом сумували всі люди в церкві. Настав вечір і накрив темною заслоною це безмірне людське горе...»

Не брав сон горем прибитої матері... Ледве стало на світ благословитись, як до них постукав церковний сторож і повідомив їх, щоб швидко йшли до церкви. Коли вони прийшли, перед образом Божого Угодника лежала їхня дитина.

«Крик радості рознісся серед мурів церкви. Мати пригорнула дитину до серця, а батько звернувся до прислужника з запитом:

— Хто врятував малого? Хто той добродій?

Прислужник, вражений чудом, не знав, що відповісти. Він тільки підняв руку і вказав на образ святого Миколи.

Купець глянув на образ святого, що по ньому ще стікали краплини дніпрові води.

— Це він! Він — рятівник! Адже він ще мокрий! — закричав купець і впав на коліна».

Так закінчує автор свою гарну легенду.

На закінчення нашого далеко не повного огляду змісту та ілюстрацій журналу «Веселка», згадаємо ще прекрасне оповідання з розділу «Сторінки слави» — «Великий Подвиг малого Михайлика» В. Барагури (ілюстр. П. Андрусева) з часів боротьби гетьмана Івана Виговського з Московщиною.

Добре поставлені й розділи «Наша пошта» та «Розгадаймо». Листи молодих читачів виявляють їх гарне національне виховання, патріотизм і зацікавлення своїм журналом. Ось Івась Гулик із Чикаго пише:

«...»Веселка« приходять до мене кожного місяця. Я дуже люблю її читати. Моя сестричка Одарка також читає журналик і, хоч вона ще дуже маленька, трохи розуміє прочитане. Мені дуже сподобалася сценка «Гетьманська шабля», бо в ній пишеться про нашого найбільшого гетьмана Мазепу. Я хотів би, щоб Ти, «Веселко», більше писала про наших славних гетьманів...»

Редакція намагається задоволити бажання своїх милих читачів і в цьому також її велика заслуга.

Як бачимо, наші діти люблять героїку визвольної боротьби українського народу. А це говорить про те, що в наших дітей не вмер дух уродженого національного «я» і великим злочином треба уважати випадки, що батьки самі придушують або занедбують національний інстинкт своїх дітей, не даючи йому змоги розвинутися і завершитися з допомогою відповідного національного та релігійного виховання.

Дбайливе опрацювання мови всіх чисел журналу «Веселка» фаховим редактором-мовознавцем Вячеславом Давиденком — робить кожний твір високоякісним і майже мистецьким.

Ми не проаналізували всіх творів даного річника «Веселки», не згадали і всіх авторів, що заслуговують на вирізнання, бо місце нашої рецензії обмежене.

Скажемо на закінчення, що «Веселка» вповні сповняє своє національно-виховне завдання і є одним із кращих (якщо не найкращим) українських дитячих журналів у вільному світі. Заслуговує на те, щоб батьки наших дітей з повним довір'ям поставилися до неї і дали своїм дітям цей гарний національно-виховний журнал.

БОЛЮЧА ВТРАТА

Вночі з суботи на неділю 29-30 квітня ц. р. помер у Лондоні на 73-му році життя щирий український патріот, глибоко відданий українській визвольній справі

професор, доктор

ПАНАС ВАСИЛЬОВИЧ ОЛІЙНИЧЕНКО

Покійний проф. д-р П. В. Олійниченко народився 1888 р. в місті Сквирі на Київщині. Закінчив Житомирську гімназію і Київський Політехнічний Інститут. З закінченням першої світової війни Він, як старшина царської армії, віддав себе вповні будівництву відновленої Української Самостійної Держави. В 1918-20 рр. був начальником залізниць Правобережної України і як щирий український патріот своїм знанням і працею вірно служив своєму народові.

Після поразки наших Визвольних Змагань Покійний залишився на Батьківщині та працював професором у вищих технічних школах у різних місцях України. Був деканом факультету електротяги Дніпропетрівського Транспортного Інституту, а згодом ректором цього ж Інституту. Одночасно брав активну участь в українському національному житті, придушуваному московсько-більшевицькими окупантами. Як член СВУ, був постійно переслідуваний органами ГПУ, врешті — арештований, пробув чотири роки під слідством, але не заломався, виявивши в цьому ж слідстві свою міцну духову силу.

Під час другої світової війни, коли Україна була окупована німцями, сповняв важкий обов'язок голови Обласної Ради Дніпропетрівщини. Не зважаючи на небезпеку, яка йому грозила з боку німецької влади, співпрацював з ОУН, допомагаючи всім, чим міг членам ОУН у їх підпільній революційній діяльності.

Евакуйований силою німцями на захід, із закінченням другої світової війни проф. д-р О. П. Олійниченко проживав деякий час у Німеччині, а згодом переїхав до Англії. Не зважаючи на свій похилий вік, працював далі для української визвольної справи. Був членом Політичної Ради ОУН, членом Теренового Проводу ОУН, Головою Ліги Українських Політичних В'язнів, Головою Мирового Суду Союзу Українців у Великій Британії, працівником Дирекції Української Видавничої Співпраці, співробітником «Визвольного Шляху». І так до останньої хвилини свого життя, не зважаючи на довгу й важку хворобу, жив надією на визволення своєї Батьківщини, твердий і непохитний у своїх ідейних націоналістичних поглядах.

У смутку і горі залишив Покійний дружину і сина. Відійшов від нас навіки, але пам'ять про Нього, як вірного сина України, націоналіста-патріота, залишиться між нами назавжди.

Хай цих кілька скромних слів буде нашим вінком на могилу сл. п. проф. д-р П. В. Олійниченка, а чужа земля хай стане Йому легкою!

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

тижневик

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ«

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, наслідуючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
237, Liverpool Rd..
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

Verlag Schlach Peremohy
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ І ПОШИРЮЙТЕ ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ПІДДЕРЖУЙТЕ

українську крамницю »КАЛИНА«

562 Genesee St., BUFFALO 4, N. Y.

а переконаєтеся самі, що там найкраще закупите всякого роду ґалантерійні товари, книжки, часописи, образи, різьби, нитки DMC, панами, українські вишивки, а також імпортовані солодощі.

СВІЙ ДО СВОГО! — ЗАПОРУКА НАШОЇ СИЛИ
ТОВАР ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ НА ПИСЬМОВІ ЗАМОВЛЕННЯ